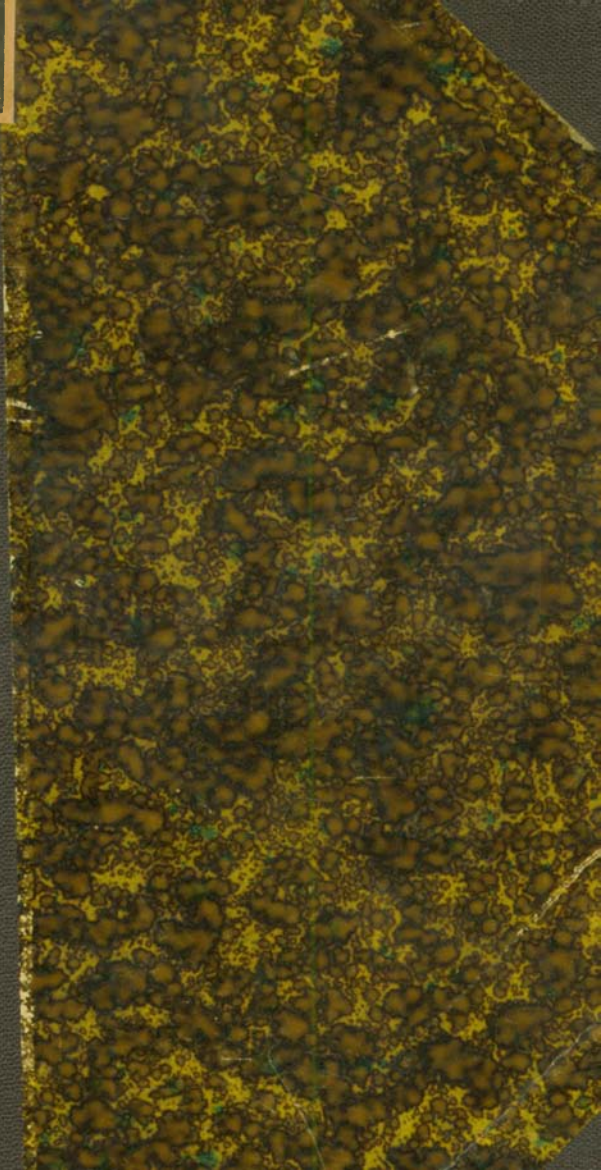

226191

A magyar népnek és ifjuságnak ajánlva.

Hung. h.

33442

82. füzet.

FRANKLINI TÁRSULAT KÖNYVTÁR

KOMÁROM HÓSE.

írta
Dr. VAJDA EMIL.

KIADJA A FRANKLIN-TÁRSULAT

A **Franklin-Társulat** kiadásában megjelent és minden könyvárus utján kapható:

VASÁRNAPI KÖNYVTÁR.

Első folyam (képekkel).

1. **Regék a magyar előidőkből.** Irta *Kisfaludy Sánd.*
2. **A tatárjárás Magyarországon.** Irta *Szalay László.*
3. **Hunyady Mátyás király.** Irta b. *Jósika Miklós.*
4. **A természetből.** Közli dr. *Hegedüs.*
- 5—6. **Boldoghása.** 2 kötet.
7. **Utazások az északi sarkvidékeken.** Közli *Fényes E.*
8. **Vig elbeszélések.** Irta *Kisfaludy Károly.*
9. **A legvitézebb huszár.** Irta *Jókai Mór.*
10. **Ujabb magyar költők.** Összeszedte *Boross Mihály.*

Ára a tiz kötetnek 2 frt. Egyes kötetnek 20 kr.

Második folyam (képekkel).

- 1—2. **Mesék.** Ujra szerkeszté *Csuczor Gergely.* 2 kötet.
3. **Gróf Benyovszky Móricz élete.** Irta *Gaal.*
4. **A világ osudái.** Összeállította *Szegfi Mór.*
- 5—7. **András a szolgálégény.** 3 kötet.
8. **Rontó Pál élete és viszontagságai.** Irta *Gaal.*
9. **Regék a magyar előidőből.** Irta *Kisfaludy Sándor.*
10. **Szigetvár ostroma.** Irta *Fényes Elek.*

Ára a tiz kötetnek 2 frt. Egyes kötetnek 20 kr.

Harmadik folyam (képekkel).

1. **Regék.** Irta *Jókai Mór.*
- 2—4. **Robinson Crusoe élete és kalandjai.** 3 kötet.
5. **Pál és Virginia,** francziából.
- 6—7. **A vékfeldi lelkész.** Elbeszélés angolból. 2 kötet.
8. **Attila Isten ostroma.** Irta *Pálffy Albert.*
9. **Elbeszélések.** Irta *Jósika Miklós.*
10. **Peru fölfedezése és elfoglalása.** Irta *Gaal.*

Ára a tiz kötetnek 2 frt. Egyes kötetnek 20 kr.

KOMÁROM HŐSE.

IRTA

DE VAJDA EMIL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

KOMMUNISZTA

OSZK

Országos Széchenyi Könyvtár

226191

I.

Nemzeti szabadságharczunk 1848/49-ben ma-holnap egészen a történelemé lesz. Világra szóló nagy tényeiben ép úgy, mint világhírű szintoly nagy szereplőiben.

Egykorú forrásokból s szemtanuk közléseiből élő szóban és írásban meglehetősen tisztán áll ma már szemünk előtt ama csodálatos kornak csaknem minden jelentősebb politikai és csatatéri mozzanata . . . . S üstökös csillag, mely vakító fényt árasztva lobogott az égboltozaton, így is futott le a szédítő magasságból, — és szerény mécses, mely csöndesen világított a földön, így is aludt ki hol előbb, hol utóbb, de mindenütt észrevétlenül közlegények örök végzete szerint: egyenként és együtt mind megkapják a nekik járó nevet és helyet a történet lapjain s az utódok kegyeletében.

Törhetlen erőben és szívóssággal, csak a két főalak, a volt kormányzó és fővezér néz még ma is idővel és *egymással* farkasszemet . . . Átengedni a tért és — az utolsó szót a *másiknak*: egyikök sem látszik hajlandónak. Könyvei közé temetkezve várja Kossuth, — Visegrád romjai közt Görgey: a vége

felé siető századdal melyikök tér hamarabb örök nyugalomra? hogy milliók lángoló gyűlölete helyett teljes tárgyilagossággal nemzeti nagyságnak és egyéni dicsőségnek egyedül illetékes öre, *maga a történelem* nemtője mondjon föltétlenül érvényes, *végleges ítéletet* halhatatlan erényeik, emberi gyarlóságuk vagy polgári tévedéseik és fogyatkozásaik felől.

Kortársaik, a kik közül egy sem emelkedett velök *egyenrangú* vetélytárssá — sokkal szerencsésbek e részben is. S ha szegényebb is netán valamivel e miatt koszorújok, irigylendő szerencsének jogosan mondható, hogy *osztatlan* elismerés, *egységes* hódolat fonja azt gyöngéd kézzel fejfájok és emlékezetök köré...

Kell rá csattanós példa?... Ime: itt domborodik alig féllépésre mögöttünk — egy friss sírhalom, mely alatt Komárom hőse pihen egy tettgazdag, változatos, szép és hasznos élet után.

Hazafi gyász és emberi részvét osztatlanul kíséerte őt oda... S álmainak édességét és csöndességét nem zavarja ott vádnak vagy szemrehányásnak egyetlen zord hangja magyar ajkról és szívből... S a mit tett és akart: *siker és bukás* egyformán tiszta üde forrás, melyből gyanútlan készséggel s politikai és erkölcsi aggodalmak nélkül meríthet erőt, bátorságot, lelkesedést ma az élő, így fog méríteni ezt abból minden jövőendő nemzedék is a drága magyar hazában.

II.

Klapka Gy. szülei. — Ösei. — Családi viszonyok. — Gyermek-
kori benyomások és hajlamok. — Tanuló évek. — Kecskemét. —
Szeged. — Karánsebes. — Hadapród lesz Bécsben. — Majd testőr-
hadnagy. — Katonai nevelés és szellem ez időtájt. — Kalandos
tervek. — Nehéz órában könnyű választás. — Császár szolgájából
nemzet hőse.

Klapka György 1820 április 6-dikán született
Temesvártt, melyet «kis Bécsnek» neveztek Laján
innen, Lajtán túl akkorában.

Az is volt mindenképen. Nyelvében német,
szellemében osztrák. Élénk forgalommal, s meg-
lehetősen önálló iparral, kereskedéssel kelet felé.
De nyílt és hálás piacz osztrák árúcikk és érdek,
bécsi befolyások és magyarelles törekvések szá-
mára.

Mint afféle várban, a polgári elem, anyagi jól-
léte daczára, zsellér volt csupán a saját házánál;
úr — a katoná s minden hajléknak és családnak
legfő becsvágya és ékessége — alkalmi ünnephez
és rendes látogatóban — a tisztí bojt és császári
egyenruha.

Klapka József, a város egyik legtehetősb embere
és polgármestere, szintén katonát választott Gyuri
fiának keresztapául, *Wrede* báró osztrák vezér-

őrnagy előkelő személyében, a ki bajosan sejtette ekkor, hogy ez a virgoncz kis teremtés, a kit ő tart most keresztvízre, nála híresb osztrák generálisokon is hányszor elveri majd a port pelyhes állal, de katonai lángelmével, rövidke három évtized mulva.*

Az új rokonságot a jónevű bárónak másként sem volt miért röstelleni. A Klapka-család a mult század végén Morvaországból, Znaimból szakadt a tejjel-mézzel folyó Kanaanba, Bánságba, s Klapka Károly a II. József török háborúiban nem a dicsőség mezején, hanem tábori gyógyszerárak szervezésével, puskagolyónál és löpornál jóval ártatlanabb labdacok és porok révén szerzett tekintélyes vagyont. Fényes mult és méltó elődök hijával még sem volt a Klapka-név, a mennyiben egy ily nevű hős, *Klapka János* a «fehérhegyi csatában», mint tábornok a cseh hadseregben ugyanesak kitett magáért s rászolgált emberül, hogy emlékezete késő századokra is fönmaradjon.

Vajjon csakugyan ennek a cseh nemesnek sarja-e? ez a kérdés Komárom hősének, saját tréfás vallo-mása szerint, soha egyetlen álmatlan éjszakát sem okozott.

Annál nagyobb örömmel és hálával szerette emlegetni, hogy édes apja szülővárosának «legintelligensebb, legjelesb polgárai közé tartozott», a kit nemcsak a város élére emelt, de ismételve követül is küldött Pozsonyba a közbizalom és köztisztelet.

* *Emlékeimből.* Írta Klapka György. Budapest, Franklin-Társulat.

Családi tűzhelye körül e kiváló férfinak mind a mellett több a ború a verőfénynél. Első nejét elvesztvén, hogy a négy árva, — József, Nándor, Adolf, Teréz, árván ne maradjon, oltárhoz vezette a város legszebb, leggazdagabb hajadonát, a 16 éves *Kehrer* Juliskát; ám alig négy évi boldog házasság után hirtelen elhunyt ez is, s az anyátlan árvák száma Györgygyel és Juliával most már hatra nőtt a háznál.

Klapka József harmadízben Bécsből nősült. Csakhogy ezúttal rosszul választott. Az új asszony nem érezte jól magát az idegen légkörben. Szedte a sátorfát s a legelső kedvező pillanatban szótlánul visszaköltözött Bécsbe.

Elhibázott anyagi vállalkozások nagy összegeket elnyelvén időközben az örökölt szép vagyontól is, — a család feje fölött mind sűrűbben gyülekeznek a felhők... Kótyavetyére kerül a pompás családi ház... abrosz, étlap megrövidül... nyájas mosolyú vendég csak elvétele kopogtat az ajtón... s a kis Gyurit, az elemi iskolákban mindig «első jelest», *Zelter* kanonok veszi magához, hogy belőle papot neveljen.

A jólelkű főpapnak csakhamar módja nyílt meggyőződni, hogy védencze nem igen termett az oltár szolgálatára. Hidegen hagyta ezt a sátoros ünnepeken az egyházi szertartások még oly szemképrázató ragyogása... de bezeg föllángolt az arcza, s csaknem elnyelte tekintetével azokat a katonai látványosságokat, a miknek színhelye a főpiacz és a miknél «en pleine parade» feszített a szivárvány

minden színében, gyalog és lóháton százféle czímmel és ranggal a tisztikar.

Egy véletlen kicsiségén mult, hogy ez a bűvös vonzerő nem a hazafiság rovására fejlődött ellenállhatlanná a fiatal szívben.

Klapka József mint Temesvár követe vett részt az 1825-ki diétán. Színről-színre látta ott *Széchenyi* korszakalkotó első nyilvános föllépését. És saját füleivel hallotta azokat a messiási szózatokat, a mik halotti álomból költögették, sír fenekéről hívták vissza új és szebb életre a magyar szót és nemzeti érzületet. E visszaemlékezés gyümölcse lehetett, hogy Gyuri, a ki 13 éves korában még egy kukkot sem értett hazája nyelvén, magyar szóra a kecskeméti gymnaziumba s innen a szegedi lyceumba került.

S habár a karánsebesi, majd a bécsi katonai növeldékben — német lévén a társalgási, úgy a tan nyelv is — magyar szókészlete tisztességesen megfogy ismét, azok a hazafias költemények és szabadságdalok, a miket a Tisza partján tanult, ott zsongtak továbbra is fülében és lelkében a szögedi exdiáknak, s titokzatos varázsukkal játszva átterelték őt, a kenyértörés egy végzetes órájában, a háromszínű szent lobogó alá a közös hadseregből.

Karánsebesi tanítóinak nem sokat köszönhetett hősünk. S teljesen kárba vesz jövőjére nézve az a három év, a miket az ő kezök alatt töltött, ha házi gazdájának, egy Ruff nevű nyugalmazott főhadnagy-nak tartalmilag is becses «válogatott» katonai könyvtára óhajtott alkalmat nem nyújt neki az ön-

művelésre. Saját szorgalmából pótolta így az iskolai oktatás hiányait, s mire, 18 éves korában, testvér-bátyja, az ekkor már vezérkari főhadnagy, Ferdinánd nyomatékos közbenjárása folytán fölvtették őt hadapródul a Bécsben állómásozó második tüzérezredbe, ismeretek dolgában nem volt mit irigyeljen társaitól.

Jellemző sohaj, a mi kapcsolatban e fontos mozzanattal — sok, sok évtized múlva röpül el az ősz bajnok ajkáról.

«Alig öltöttem föl, úgymond, az egyenruhát, rögtön éreztem, hogy nem vagyok többé szabad ember, hanem rabszolga. De belépszoktam apránként állásom szigorú vasfegyelmébe s türelemmel viseltem a szabad akaratomból származó bilincseket.»

Pár havi gyakorlati szolgálat után a tehetséges és kifogástalanul pontos magyar ifjút az ezred iskolájába, innen utóbb a bombászkarba osztották be, s ámbátor szive inkább a huszárdolmányért dobogott, apja korlátolt anyagi viszonyai nem engedvén e költséges vágyakozás kielégítését — belétörődött sorsába s egész tüzzelelékkel neki feküdt a «felsőbb matematikai tanulmányoknak».

Néhány jeles szakerő daczára a «magasabb kiképzés» Bécsben ép oly gyöngye lábbon állott, mint Karánsebesen az alapvető szakoktatás. A hagyományos régi czopfot hiában kerülgette élesre fent ollójával a katonai téren is hatalmasan újító, merészen előretörő korszellem. Ausztria hű akart maradni III. Frigyes ominosus jelszavához, mely az

utolsó helyet szánta neki a népek versenyében,* s miként II. Fülöp maczedoniai király katonai túlsúlya részben azon élmények alapján épült föl, a miket Thebæben szerzett, Klapka is jó hasznát vette később a harcmezőn bécsi tapasztalatainak és annak a kivételes nagy előnynek, hogy nemcsak azzal volt tisztában, mit tudnak? de azzal is, mit *nem* tudnak aranyléhgalléros ellenfelei?

A szerencse istenasszonya máskülönben feltűnően kedvezett már a pólya kezdetén a deli természetű, szemrevaló fiatal vitéznek. Temesmegye *Vukovics* Sebő indítványára 1842-ben jelölte ki a m. kir. testörségbe, s miután az udvari kancellaria pártolóan terjesztette a király elé, szentesítést nyert Temesmegye választása. Az öreg Klapka öröme e váratlan kitüntetés fölött annál teljesebb lehetett, mivel ő maga is kir. kegy verőfényén sütkérezett... ez időtájt kapta meg tudniillik a magyar nemességet... anyagi szempontból azonban inkább Danaid-ajándék volt e kettős előléptetés, s a másként példás, de gazdának hibás krétájú apával nemsokára fölig adósságba merült a testörségi víg élettől különválaszthatlan bő költekezés miatt gavallér fia is.

Tartozásainak nyomasztó terhe elviselhetlenné nőtt az utóbbi vállain, mikor a testörségi szokásos öt év elteltével főhadnagyi ranggal áthelyezték a 12. számú határőrezredhez. Rendes úton megszabadulni e súlyos erkölcsi koloncztól: már nem igen látszott lehetségesnek. Hogy ketté vághassa a más-

* A. E. I. O. U. (Austria Erit In Orbe Ultima.)

ként megoldhatlan csomót, nem igen kínálkozott más segítség, mint alkalmazkodni a régi példaszóhoz: — «Sokat merjen, a ki sokat kíván nyerni».

Egy Honigberger nevű erdélyi úri ember már a testörségnél azzal a fölhívással kerülgette Klapkát, szegődjék el Rundschild-Sing, Lahore-i király szolgálatába. Fivére, a híres dr. Honigberger, a ki e dúsgazdag fejedelem kegyencze és udvari orvosa, magas rangot és ahhoz mért jövedelmet fog ott számára eszközölni.

Klapka hajlott a szép szóra. Folyamodott, bocsássák el a szolgálatból... hadd mehessen a mesés Keletre keresni hírt és gazdagságot... De apja közbelépése meggyűlöltette a szép szándékot...

Most, hogy nagyon rájárt a rúd, s hitelezői mind erősebben szorongatták, képzelete előtt újból föltárult a lahorei király kincses háza. Írt Honigbergernek, hogy rendelkezésére áll. S hogy most már hivatalosan is neki indul a nagy kockázatnak... Még az esetben is, ha levelére válasz nem érkezik.

Csak a tavaszt szándékozott bevárni. S hogy elhatározásában senki és semmi meg ne ingathassa, 1847 őszén Julia nővéréhez, a ki Erdélybe ment férjhez, vonult, s pár órára Szászvárostól, egy nyomorult oláh faluban leste, olajággal csőrében Kelet tündér ligeteiből jö-e, s mikor jó galamb?

Hasztalan várt. Nem jött. De jött helyette más hírnök — nyugatról, Jupiter sasa, csőrében villámokkal... S nyomában a váratlan hír, hogy ez a villám már le is csapott a francia trónra, — s hasonlóval fenyeget Európában minden más trónt, melyet

nem környez, nem oltalmaz a népek hűsége és szeretete.

S láthatlan ajkról egy bűvös szózat reggeltől estig azt suttogta a hazájának hosszú időre, örökre tán! hátat fordítani készülő ifjú fülébe, hogy ambíciójának itthon is tág és szebb mező fog nyilni, s a mi fölér minden idegen zsolddal, csak akarnia kell s homlokát hazafi érdem és nagyság fogja körülövezni időenyészetten átragyogó csillagkoszorrúval.

Klapka pillanatig sem habozott. A szegedi és bécsi remiszczencziák kemény tusát vívtak lelkében, egyformán ostromolták szivét.

Győzött a jobb rész.

Márczius vége felé egyszer csak Pesten terem. Beiratkozik a «Radikál kör»-be. Benső ismeretséget köt *Vasváryval*, *Petőfivel*. Kiveszi részét a közmámorból. Hevül a jelszavakon. Mohón nyeli az országgyűlési ellenzék s különösen *Kossuth* merész beszédeit. S midőn V. Ferdinánd Bécsből Innsbruckba menekül s hivatalos alakban harsog végig az országon: «Talpra magyar, hí a haza!» «Föl a király, trón és alkotmány védelmére!» első sorban s az elsők közt ő ajánlja föl karját és kardját, lángelméjét és tudományát a magyar kormánynak.

A császár szolgája eltűnik egyszersmindenkorra a színtérről. Dicsőség, diadal, népszerűség, ünneplés, hála s halhatatlanság lesz kiérdemlett osztályrésze a nemzet katonájának.

III.

Batthyány és Klapka. — Körút Erdélyben. — Klapka élete egy hajszálon. — Puchner foga fehére. — Klapka honvédszázados. — Hadműveletek a délvidéken. — A szerb pópa leánya. — Komárom veszendőben. — Mult és jelen. — Párbeszéd Battyányval. — Miénk a vár! — En tous cas. — Klapka és Görgey. — Ráczok hőse és réme. — Jó tanács nehéz órában. — Klapka hadtestparancsnok.

Május vége felé az első « független felelős magyar kormány » feje *Batthyány Lajos* még két társával magához kérette Klapkát, s ekkép szolt hozzájuk :

« Önök ismerik a mindenfelől érkező híreket. A reakció megkezdte játékát. A király az udvarral együtt elhagyta Bécset. A zavar azóta nőttön nő. Legfő ideje védelmünkre gondolni. Azért hivatam önöket, hogy a székelyföldre küldetéssel bízam meg, mert már ott is mutatkoznak az engedetlenség nyomai, s ha a székelyek elpártolnak, Erdély el van veszve. Én proklamációt intéztem e vitéz nemzethez, melyet terjeszteni és nyilvános gyülekezéseken fölolvadni az önök hivatása lesz. Legyenek rajta, uraim! hogy a székely nép minél előbb hűségi esküt tegyen a magyar alkotmányra, mert már lázító iratokról érkezett hozzám hír, melyek Csikszékben azzal bujtogatják a népet, hogy a szé-

kelyek engedelmeskedni csak a császárnak tartoznak, másnak senkinek.»

Hazafi aggály remegő hangján közölte Batthyány e fontos titkokat és nehéz megbízást vendégeivel, toldalékul egy levelet kézbesítvén nekik *Puchner* báróhoz, melyben «tekintettel az oláh mozgalmakra», bizonyos fegyverek kiszolgáltatását sürgette a magyar nemzetörség részére.

A derék ifjak harmadnapra már Kolozsvártt jártak; fölkeresték a vak óriást, Wesselényit; tájékozást kértek tőle s más vezérszereplőktől az erdélyi viszonyok felől; aztán a szó szoros értelmében szélvészek szárnyain száguldoztak végig a bérczes kis országon; Maros-Vásárhelyen, Udvarhelyen, Sepsí-Szt-Györgyön s más központokon népgyűléseket rögtönöztek, s bátor föllépésökkel, lángoló beszédeikkel, százezreket hódítottak meg futtában a jó ügynek, az egész székelységet pedig a szabadság, egyenlőség, testvériség szent nevében harcosokul nyerték meg a magyar kormány föltétlen rendelkezésére.

Oláhok és szászok, önként érthető, hogy görbe szemmel néztek a nemzeti ügy s egy új evangelium buzgó apostolaira; s Nagy-Szebenben kevés hija volt, hogy kényes küldetése torkára nem forrt Klapkának. Pár nappal előbb *Hajnik* hivatlan látogatása már kivette volt ott mód nélkül sodrából az oláhokat; azóta folyvást sugtak-bugtak s főzték négy fal közt a taplót; s ha becsületes házi gazdája nem figyelmezteti Klapkát az imminens veszélyre s ő a jó tanácsot álszemérem- vagy katonai büszke-

ségből meg nem fogadja, a magyar szabadságharcz egy tündöklő névvel s néhány diessugáros lappal aligha nem szegényebb lesz vala.

Valami különösen szíves fogadtatásban *Puchner* báró sem részesíté a magyar kormány küldötteit.

Klapka azzal próbált elevenére tapintani a német zsoldosnak, hogy emlékeztette őt magyar származására s ennek nevében kérte: «ne dobja oda bizonyos martalékul saját véreit és honfitársait az oláh csöcselék vak dühének. Adja ki a mulhatlanul szükséges fegyvereket!»

Puchner ötölt-hatolt, s végül ilyfajta pilátusi kézmosással iparkodott lefőzni vendégeit:

«Én a legszívesebb készséggel bocsátanám a magyar nemzetörség használatára a szükséges fegyvereket, de nincsenek. Egészbzen véve csupán 1500—2000 régi fegyver van Gyulafehérvárott, azokat szívesen átengedem.»

«Lehetetlen, jegyzé meg Klapka, hogy Erdély különböző szertáraiban ne volna több fegyver, és én félek, hogy az ön vonakodása a magyar kormányra a lehető legrosszabb benyomást fogja tenni s önre nagy felelősséget hárit.»

Erre Puchner fölemelkedett, megtörülte verejtékes homlokát és mély sóhajtással így szólt: «Mit mondjak többet? Ön köteles hitelt adni szavamnak, *én nem cselekedhettem másképen!*»

A hímező-hámozó válaszbzan őszinte és igaz csak az *utolsó mondat vala*. Vallomás rejlett abban, mely föllebbenté a végzetes fátyol egy jókora csücskét a reakció alattomos szándékai, gonosz tervei

és csak oly határozott, mint erélyes intézkedései felől, s megpecsételte egyszersmind a magyar lakosság szomorú sorsát a közel jövőre Erdély mindazon vidékein, a hol számilag az oláhok voltak többségben.

Klapka emlékiratszerű terjedelmes jelentésben számolt küldetése eredményéről, s bármennyire elszomoríták is egyes részletek ez okos tanácsokkal átszőtt, higgadt előterjesztésben Batthyányt, melegen megköszönte Klapkának önzetlen szolgálatkészségét s egyidejűleg a 6-dik honvédszászlóaljhoz századossá nevezvén ki őt, a délvidéki csatatérre küldte.

A szerbek daczos ellenszenve itt már nyílt lázadássá fajult. Nemcsak hogy kereken fölmondták az engedelmisséget a törvényes magyar kormánynak, de a ránczbaszedések végett odarendelt osztrák csapatok és főtisztek ügyetlen vagy kétes magatartásától annyira megnőtt a taréjok, hogy a szent-tamási sánczok mögül ki-kitörtek, a hadi foglyokon pedig vadállati kegyetlenséggel hűtötték le bosszújokat.

Klapka György és jobb érzésű társai megtört szívvel nézték, mint pocsékolja a drága időt s ennél is drágább magyar vért szándékos áruláshoz közel járó buta közönnyel az osztrák vezénylet, de a fegyelem megbénítá nyelvöket, s Klapka valóságos megváltásnak vette, mikor áthelyezték a vezérkarhoz s megbízták Ókér elsánczolásával.

A véres csetepaték közé, a miket itt átélt, — a véletlen szeszélye beleszótt egy rövid szerelmi idyllt is. Fárasztó napi munka, belső izgalmak,

ihatlan rossz víz, mételyes levegő ágyba dönték a másként vasszerkezetű férfiút. A lázbeteg élete fölött leírhatlanul gyöngéd gondoskodással, önfeláldozó ápolással egy viruló hajadon örködött. A házi gazda, a rácz pópa leánya, a ki rajta felette szemét a sugár termetű csinos fiatal tisztén, s nem bírt többé szabadulni az igézet alól! Klapka, midőn föllábadt, amúgy katonásan, egy alkalmi csókkal próbálta leróni tartozását. E kísérlet megtörte a varázst. A bájos szerb lányka melancholikus komolysággal tudatta vele, hogy már is tovább ment szíve sugallatából, mint «magyarral szemben» rácz leánynak szabad. Érje be ennyivel. «Menjen tovább Isten nevében s hagyjon neki békét!»

Klapka nem nyilatkozik, nyomtalanul mult-e el tőle ez a kis regény! mely véget ért mindjárt az első fejezettel? s nem érinték-e közelebbről az ő szívét is külső bájai az exotikus szerb tündérnek, a ki már ily zsenge korban szenvedélyesebben tudott gyűlölni, mint — szeretni.

De akárhogyan volt: gondolatainak más irányt szabott egy hivatalos levélke, a melyet gyors futár hozott — Batthyánytól.

«Ezennel utasítom százados urat, hogy levelem vette után magát parancsnokánál jelentvén, minden halasztás nélkül Pestre feljönni siessen, hol további rendelésemet veendi. Útja siettetésére mindent el fog követni úgy iparkodni, hogy minél előbb itt lehessen.»

Nagy érdekek állnak koczkán, a hol ily «sietős az út». S «századosnál» jelentékenyebb egyéniség,

a kitől ily érdekek biztosítását reméli egy miniszterelnök.

A kategorikus parancs első felének rögtön megfelelt Klapka. Apró-cseprő akadályokat föl sem véve, pár nappal rá már ott állott Batthyány színe előtt.

«Önnek Komáromba kell mennie, mondá izgatott hangon a gróf, hogy onnan, kerüljön bármibe, Merz altábornagyot, a többi osztrák tiszttel, a kik a magyar alkotmányra megesküdni vonakodnak, a várból eltávolítsa, hogy Magyarország védbástyája a nemzetnek megtartassék.»

Félóra mulva pedig, egy «meghatalmazás» keretében, tüzetesebben is körülírta «a százados úr teendőit»: «Minden a várban történendő erősítési és tüzéri munkálatokról magának hív ismereteket szerzend s gondoskodni fog arról, hogy azok pontosan s úgy, a hogy a hon java kívánja, teljesíttessenek. Öröködjék a vár biztonsága felett, figyelmeztesse Majthényi alezredest mindenre, a mi talán a várbiztonságát illetőleg elkerülné, hogy az egyetértve a várparancsnokkal vagy a nélkül is tüstént lélesülhessen. Általában tanusítsa továbbra is tiszta hazafiúi érzelmeit s ebből származó tevékenységét».

E lázas fölindulás s a csaknem korlátlan hatáskör, mely Klapka küldetéséhez fűződik, magyarázatát a közbeneső válságos tényekben bírja.

Jellasich ugyanis már átlépte 30,000 horvát zsoldossal a Drávát. S habár — Pákozdnál megveretvén — csúfosan kereket oldott s hanyat-

homlok menekült Bécs felé, nyílt titok volt a magyar kormány előtt, hogy bécsi utasítások folytán a Komáromba szorult osztrák tisztek e fontos várat az ő kezébe játszani igyekeznek.

Az önvédelmi előkészületek és erőfeszítések közben, a magyar nemzet és kormány feje fölött, annyi más Damokles kard hosszú sorában, elejétől az a legsúlyosabb, hogy az ország különböző pontjain tervszerűleg elhelyezett várak, idegen helyőrséggel, oly parancsnokok kezén voltak, a kik rendíthetetlenül ragaszkodtak a sárga-fekete zászlóhoz, s legkisebb gondjuk is nagyobb annál, mit rendel Budáról a magyar hadügyminiszter? E végzetes körülmény a magyar szabadságharcz egész folyamában megnehezítette a győzelem esélyeit, s döntő csapásnak bizonyult a katasztrófát megelőző utolsó véres tusákban.

Multjánál és földrajzi fekvésénél fogva ránk nézve legfontosb és legbecsesb mégis Komárom vára volt.

A XIII. század végén még «másodrendű» erőd, melyet csak vízmentes oldalán fődözött némi bástya. Másfelé a természet gondoskodott. Falnál, ároknál hatályosabban megvédték itt a Duna, Vág, Rába, Rábca, Nyitra egymásba ömlő, testvérileg ölelkező hullámai.*

Nem több rongyos falunál a XV. század kezde-

* Anonymus szerint egy kún herczeg üti itt föl először sátorfáját. A német paróka ellenben erre nézve is korigál egyet a magyar hagyományon a vár nevét a «Komm Morgen»-ból származtatja.

tén sem, mikor «Ladislaus posthumus», az első osztrák-magyar király (V. László) itt pillantja meg a napvilágot.

Rangossá H. Mátyás alatt lesz, a ki «aranykertté» varázsolván a Csallóközt, kapunak, örnek Komáromot állítja oda.

A mohácsi vész után előkelő helyet nyer mindenfelé bécsi stratégiai és politikai kombinációban s a mit az osztrák zsoldosok föl nem emésztenek és megkimél az ágyúgolyó, el-elsöpri időnként a víz s romba dönti ismételve Isten haragja egy-egy irtózatoss földrengéssel.

A folyó század első tizedében az újkor igényeihez képest hatalmas sánczokkal és bástyaművekkel elsőrangú erősséggé lett átalakítva. S mikor a diadalmas francia sas itt is bontogatni kezdé szárnyait, kudarcot vallott. Kicsikarni Komáromot, «kétfejű» másának karmai közül, sehogy sem sikerült.

Országosan élt és gyökeret vert azóta a babonás hit, hogy «Komárom vára bevehetlen» s hogy az északi bástyafokon egy névtelen szűz jogosan mutat fügét bárhonnan közeledő minden ellenségnek.

Nincs mit csodálni, hogy 1848-ban a reakció ezt a vastag szemet a nemzetnek szánt súlyos láncban mindenképen megtartani erőlködött. S csak a polgárok és a nemzetörség hazafi hűségén és éberségén mult, hogy a galád számítás csötörtököt mondott.

Mert az altábornagy, a kinek Battyhány úti laput szánt a talpa alá, telivér osztrák katona volt.

Nyájasan bólintgatott Buda felé, a gabonakészletet pedig május hó első napjaiban hajókra rakatta s Bécsbe készült szállítani. Egyidejűleg azt is megkísérlé, hogy suttyomban egy osztrák gyalogezredet a várba csempészessen.*

Mindkét fogással felsült. De Batthyány grófnak egyszerre kinyílt a szeme. S minthogy már most tisztán látott s e vár birtoka Bécs felé valóban pajzs és bástya volt egy füst alatt; szorongó aggályossággal azért köti úgy a lelkére Klapkának, hogy «General Merz» és hasonszörű alattasainak szűrét bármi áron, de kitegye a várból.

Batthyány jól választott. Emberére talált. S a fiatal százados ezzel a nagy sikerrel tette voltaképpen az első lépést a — halhatatlanság felé.

Klapka leírhatlan tapintattal ugratta ki a nyulat a bokorból; svaviter in modo, fortiter in re intézkedett személyi és dologi kérdésekben; levett lábáról nem egy ellenséget; lekenyerezte a hiúságot és haszonlesést; önbizalmat keltett a csüggedőknél, tettvágyat a nemes ambiczióban; s pár nap mulva már annyira ura volt a helyzetnek, hogy nyíltan is színt vallhatott; s mikor egy verőfényes vasárnapon a templomból jövő csapatok Eszterházy gróf lelkes fölhívására, a tisztek és altisztek tiltakozásának oda sem nézve, Isten szabad ege alatt esküt tőnek a 48-diki alkotmányra, Merz tábornok és suitje belátták, hogy teljesen fölöslegessékké váltak, s búcsút is vettek nyomban a kapufélfától... Mint rendesen,

* Görgey-Klapka. Világos-Komorn. Von zwei entlassenen Honvédoffizieren. Leipzig, 1850.

akadt, fájdalom, magyar foltja az osztrák zsáknak most is. *Halassy* Ödön «kormánybiztos» nemcsak karöltve működött, de így is távozott Merzzel; később pedig helyismereteinek alaposságával tőle telhetőleg segédkezett az osztrák hadaknak Komárom vívásában.*

A magyar kormány örnagyi ranggal hálálta meg Klapka fáradozásait, tekintélye már akkorát nött ennek, hogy valóságos en touscas-ja lett (kanál minden lében) a honvédelmi bizottmánynak, mely innen fogva teljhatalommal ad irányt a magyar államhajónak.

Október vége felé Klapkát bizták meg Pozsony megerősítésével; majd Nagyszombatba szalasztják s a «szomszédos vármegyék összes nemzetörségének élén szembeállítják *Simonits* számilag is erősb, jól felszerelt és jól fegyelmezett csapataival; innen az ország ellenkező szélére küldik, Nagy-Becskerekre törzskari főnökül; itt nagyszabású haditervet főz ki s tényezője lesz így azoknak a mesébe illő diadaloknak, a mikkel a «rácok hőse és réme», *Damjanich* megtöri a lázadókat s eszményi hazaszerezetével expiálja elvakult fajrokonainak hazaárulását; nyomban erre új futár jó Klapkához, hagyjon itt mindent s siessen nyakratőre Kossuthhoz, a ki e szókkal fogadja a belépőt:

* Nem rossz tréfa volt — a sorstól, hogy néhány nappal utóbb szigorú napiparancs jött Latour osztrák hadügyértől az új parancsnok, *Majthényi* báróhoz, nyisson kaput a Győr felé bandukoló Jellasich előtt s pontosan alkalmazkodjék ennek rendelkezéseihöz. Válasz: *Majd, ha fagy!*

«Hivattam önt, hogy Vetter tábornok oldalán átvegye a hadügyminiszterium vezérkari osztályának vezetését. Perczelnek Moornál történt leverése elvette utolsó reményünket is az iránt, hogy az ellenségnek Buda falai alatt sikerre való kilátással ajánlhassuk föl a döntő ütközetet. Minek kell hát történnie az ön nézete szerint a végből, hogy az ország védelmének jobb fordulatot adjunk.»

Klapka, a ki — emlékiratainak bizonyossága szerint — Vetterrel már meghányta-vetette a dolgot, egész határozottan kijelenté, hogy első és legsürgösb teendő visszavonulni valahová az ország szívébe s földadni így ideiglenesen a fővárost. A második szint-oly visszautasíthatlan föladat: a rendelkezésre álló összes haderők összpontosítása a Tisza balpartján, hogy túlnyomó erővel történhessék támadó föllépés az elveszett országrészek visszafoglalására. E nélkül az elbizakodott ellenség a szétforgácsolt hadakat egyenként fogja kapóra venni és szétmorzsolni.

Kossuth föllélekzett. Látszott, hogy nagy kő esik le a kebléről. Mintha csak a lelkében olvasott volna, oly szabatosan formulázta Klapka a honvédelmi bizottság elnökének legtitkosabb gondolatait, s akármilyen óriási volt is ekkor már ennek népszerűsége az egész hazában, s úgyszólván, mindenható befolyása a képviselőház akaratára és határozataira, ráfért azért és nagyot könnyített helyzetén, hogy egyéni fölfogása még a részletekben is összevágott Klapka nézeteivel, a ki taktikai ügyekben már kivívta az egri nevet s elsőrendű tekintélyre

vergődött nemcsak a laikus közvélemény szemében, de a katonai körökben is.

Egy pár Mindenváró Ádám kedvéért beleegyezett ugyan Kossuth, hogy a képviselőház még egy utolsó kísérletet tegyen a kibékülésre. Oly férfiak, kiknek dynasztikus érzületéhez a gyanúnak árnyéka sem férközhetett, hivatalosan békejobbot kínáltak a nemzet részéről, Windischgrätz herczegnek. Csak-hogy az olcsó babér végkép elvette eszét e különben is dölyfös önhitt katonának. Pöffeszkedő göggel s azzal a hetvenkedő ultimatummal utasított vissza minden egyezkedést: «Unbedingte Unterwerfung!» «Meghunyászkodás föltételek nélkül!...» S mivel Kossuth e megalázó kosarat előre megjósolta, szava ellensúly nélkül nyom ezentúl a mérlegben s Unbedingte Unterwerfunggal odaomlani a porba, Ausztria lábaihoz, egy későbbi ellenlábásának, Világos hősének, *Görgey* Arthurnak tartotta fenn nemzetünk balvégzete...

A magyar kormány Debreczent választotta székhelyül. A visszavonulást, a főváros kiürítését hadászati részében *Klapka* szervezte s fődözte. Ugyanő Vetterrel hirtelenében egy általános hadműveleti tervet dolgozott ki a téli hadjárat alapjául.

Azt persze nem álmodta, hogy a kivitelből is bőven ki fog neki jutni.

Hurczolkodás közben érkezett a kormányhoz a gyász hír, hogy a félszemű *Schlick* Kassa mellett csúnyául elpáholta *Mészáros*t s hogy e veszteség egyik ijesztő eshetősége, még pedig valószínű eshetősége, hogy Debreczen szintén az ellenség körmei

közé esik s a magyar kormány csak Istók módjára látja majd e várost, s legfölebb órákon át élvezheti ennek vendégszeretetét.

Legény kellett a gátra! Kossuth Klapkában sejtett ilyent. Rögtön hivatta s rövid eszmecsere után kinevezte őt ezredesi ranggal a felsőtiszai hadtest parancsnokává.

IV.

Czifra állapotok. — Szemere a szög fejére üt. — Az első napi parancs. — Apró ütközetek. — Kadencia egy megrovásra. — Méz a fulánk után. — Dembinszky főparancsnok. — Látogatás Görgeynél. — Perpatvar Dembinszkyvel. — Újabb összezörrenések. — Kossuth csatát sürget. — A koczka vakot vet. — Szög hegye a zsákból. — Két levél. — Vetter és Damjanich. — Tertius gaudens. — Görgey főparancsnok. — Osztrák Hány János. — Isaszegh. — Születésnap meglepés. — Értekezlet Gödöllőn. — Rákos vagy Komárom? — Hazafias érdem és nemzeti jutalom.

1849 január első felében ért Klapka Tokajba, s nyomban átvette a vezényletet s ezzel természetesen a felelősséget is Mészárostól, a ki viszont Debreczenbe sietett, s még V. Ferdinánd ellenjegyzésével neveztetvén ki hadügyminiszterré, a kormányzatban könnyen nélkülözhető és pótolható már csak e szempontból sem volt.

Az öreg urat bántotta kissé, hogy ily fiatal legény lesz az utóda, s mint Klapka írja, bucsúzás közben némileg sarcasticus hangon kívánt néki — «több szerencsét».

Hát hiszen e fajta jó kívánat itt az egyszer valóban elkelt! A miskolcz—tokaji vonalon a régi 15,000 embernek alig egy harmada lézengett, az általános helyzetet pedig Szemere Bertalan, a kormánybiztos éles pennával, de enyhítve inkább mint túlozva a valóságot, többek közt akként fejtegette

Klapkának. «A magyar hadsereg ügye sehol sem virító. Itt legkevésbé. Oka a gyakorlatlanság, fegyelmetlenség s a főtisztek példátlan hanyagsága, lelketlensége, tudatlansága. Az ellátás határtalanul drága, tékozló s mégis csúfosan hiányos. Következése, hogy a nép zsaroltatik s ha ezt is elveszítjük, mindent elvesztettünk...»

«A zászlóaljok fegyelmetlenek, gyakorlatlanok, tisztátalanok. Ennek okai a főtisztek. Vannak fő-tisztek, kik magok sem értik az első elemeket sem. Ezeknek is kell iskola.»

«De hogy a főtiszteket, a sereget így képezni, szoktatni lehessen, közel kellene tartani őket. A fővezér keze, szeme, lelke mindenütt ott legyen, legyen mindenütt jelen való.»

«És ha nincs meg a katonai szellem, a becsület, a bátorság szelleme a tisztikarban, egyesülés, összebeszélés, szóvevés által kell azt előidézni. A ki nem illik bele, azt vesse ki a tisztikar magából, mint tisztátalant.»

«Ön, ezredes úr, győzni fog, ha magának és a hazának e sereget megteremti. De azt még teremteni kell. E szó, fegyelem: mindent kifejez.»

«Ön, mint képzett katona, tudni fogja, mit teend? Ragadja meg hatalmasan a zabolát. Siessen a sereg-teremtéssel. Van e seregben erő, — a rend, a fegyelem, szigor életet ad neki. Most halott az erő...» *Szemere.*

Kétségkívül — aranyigazságok, a mikkel itt a kormánybiztos Klapka szemét kápráztatja. Ezek elvontabb fele azonban amúgy is már a kis ujjában

lappangott az új parancsnoknak... a gyakorlati mulasztások és hiányok közül egy jó csomóért a felelősség magát a kormánybiztos urat terhelte...

Szabadságharczunk egyik bökkenője és árnyéka épen a fölösleges — sok szó, a minek máskor is sok, ez esetben pláne több volt a soknál az alja.

Egész kis könyvtár gyűlne azokból az emlékiratokból és levelekből, a miket a katonai és polgári hatóságok egymással is, egymás közt is váltogattak, amabilisnak sehogy sem czímezhető zavart idézne elő így akárhányszor eszmékben, viszonyokban, intézkedésekben s legkivált a mindenféle személyi vonatkozásokban.

Klapka György, noha nem számítható a szabadságharcz úgynevezett politizáló katonái közé, maga sem ment teljesen a hibától, s akárhányszor az elmélet világában mozog emlékiratokkal, a hol voltaképen cselekednie lehetne és kellene.

Szemere átíratának első gyümölcse a következő napiparancs lön (e nemben másként is *első* a *Klapka* nevével):

Bajtársaim!

«A hadsereg vezényletét, melyre hön szeretett hazám bizalma felhívott, Mészáros hadügyminiszter úrtól — kinek érdemdús szolgálatait a kormány tulajdon székhelyén igényli, — e mai napon átvevén, azt a hadsereg tudomására juttatom.

Fő feladatom leend azon csorbát, melyet e hadsereg minden eddigi ütközetben szenvedett, s mely a magyar nevet s őseink világszerte elismert vitézségét oly gyalázatosan megfertőztette, minden módon kiköszörölni.

Számolok e komolyan kitűzött ezélnál minden osztály-

parancsnokok erélyes és buzgó közremunkálásra, a fő- és altiszteknek a legénység kiidomítása, lelkesítése s ügyünk szentségéveli megismertetése körül tanusítandó fáradságtalan szorgalmára, s végre az összes legénység hazaszabadság szeretetére.

Elárult hazánk tőlünk várja megmentését a zsarnokság jármából. Büszkéknék kell lennünk, hogy minket jelölt ki jövődő boldogsága s felvirágzása eszközlőiül. Forró köszönete s jutalma fog hát bennünket kísérni, ha bizalmának megfelelünk; átka nyilait szórja ellenben reánk, ha bennünk csalódik.

Az ő szent érdekében lelkiismeretes elismeréssel fogom követni mindenkinek legcsekélyebb érdemeit is, de egyszersmind kérlelhetlen szigorral mindazokat sujtani, kik engedetlenség, szolgálatbani hanyagság, gyáva megfutamodás, vagy tán épen az ellenséggeli czimborálkodás bűneibe esnének.

Fel tehát bajtársaim! gondoljátok meg, hogy a föld, melyen egy parányi ellenség elől csúfosan megszöktetek, ugyanaz, melyen századok előtt Rákóczi, Bocskai — a szabadság kivívás első hősei — diadalmasan harczoltak. S ha egészen még el nem fajultatok dicső elődeitektől: éledjen fel e nevek hallatára bennetek a szent tűz, mely a zsarnokság zsoldosait — kik elárult hazánkba betörvén, bennünket nemzetiségüinktől megfosztani s idegen bilincsbe verni törekszenek, megeméssze. Álljatok bosszút háromszoros meggyaláztatástokért és mutassátok meg első alkalommal a hazának, mint az ellennek, hogy győzni nem csak akartok, de tudtok is.

Kelt a tokaji főhadiszállásból jan. 15. 1849.

Klapka, ezredes.

A sok szép szó e napiparancsban nem hangzott el a pusztában. Mikor alig nyolcz nappal rá Schlick újból szerencsét próbált, Tarczalnál becsületesen megugrasztották, s Kisfaludnál is félig-meddig a

magyar zászlóé a borostyán, habár az ütközet eldöntetlenül szakad félbe.

Debreczent az eredmény még sem elégitette ki. Úgy látszik, csudát vártak. Egy meglehetősen nyers leiratban szemére lobbantják Klapjának Miskolcz kiürítését.

«Jobb érzésem, meséli ő maga, föllázadt ez eljárásra. Azon a ponton állottam, hogy letegyem a parancsnokságot.»

Bajtársai, különösen a főtisztek, szerencsére lebeszték. Elégtételt magának hasonló tromffal, egy csípős válaszszal szerzett.

«A magas miniszteriumnak, úgymond, január 24-dikén kelt leiratából értesültem, hogy Miskolcz föladása nekem hibául rovatik föl s azzal vádoltatom, hogy az ország érdekeinek nem szolgáltam úgy, a mint ez az általam betöltött fontos állomás elfogadása által kötelelességemmé tétetett.

«Fáj, hogy ily szemrehányást kell elviselnem épen akkor, mikor az ellenség megveretve gyors hátrálásban épen oda tér vissza, a honnan jött. Fáj ez a szemrehányás továbbá azért is, mert én attól a meggyőződéstől vagyok áthatva, hogy a rám bizott hadtest fegyverének becsületét csakis ily módon lehetett visszaszerezni. De legjobban fáj ez a pirongatás azért, mert fegyvereinknek hosszú idő óta most először nyert új diadalával 120 bajtársam lelt hősi halált, s nézetem szerint a moralis siker, melyet elérni akartunk, megérdemli ezt az áldozatot.

«Lehet, hogy a magas miniszterium még nem

kapta meg utolsó tudósításaimat ; lehet, hogy magán-hírek egész más világításban tüntették föl a dolgot, mint a minő az a valóságban — de legyen akár-hogyan — annyit látok a magas miniszteri leiratból, hogy Debreczenben a tiszai helyzetet nem úgy itélik meg, a milyenné azt a körülmények és viszonyok teremtették. Szememre lobbantják, hogy Miskolczot elhagytam, s nem veszik fontolóra, hogy ha ezt a pontot továbbra is megszállva tartjuk, most alig rendelkezénk annyi erővel, hogy az ellenség elől elvágjuk az utat Debreczenbe. A miskolcztokaji hat mértföldnyi kiterjedésű vonalat egy alig 6000 főnyi, sokszoros vereség által elbátortalandott, csüggedett hadtesttel megoltalmazni akarni — oly feladat, a melyet megoldani, én legalább, nem éreztem magamban elegendő erőt. Ehhez járult még egy ellenséges hadosztály közeledése Pest felől, melynek előőrsei már Miskolcz tájékán portyáztak, és csapataimnak még mindig hiányos fölszerelése» stb.

A honvédelmi bizottmány elnöke, Kossuth Lajos kiérezte a sorok közül, hogy a hadügyminiszteriúm bakot lött. Egyben tollat fogott s egy hosszabb átirat bevezető és zársoraiban így engesztelgette Klapkát:

«Azon teljes hitben, hogy a hadügyminiszterium megtette immár előlegesen azon méltánylatnak szives kifejezését, melylyel a haza önnek eredménydús vezéri működéseieért tartozik, egy pár napig vártam levelemmel, remélvén, hogy öntől időközben oly részletes jelentéseket leend szerencsém venni, mely-

ben ön egyszersmind előléptetési és kitüntetési javaslatait fölterjesztendi. Mivel ez még bizonyosan halmozott foglalatosságai miatt meg nem történhetett, nem akarok tovább késni azon hazafiúi elismerés kijelentésével, hogy ezredes úr eddigi működésével magát a nemzetnek őszinte hálájára érdemesíté, és tökéletesen, sőt várakozáson túl igazolá azon bizodalmat, melylyel a vezéri pálczát hazafiúi kezére bízni szerencsés valék.

Várakozáson túl — mondom — azért, mert ön folytonos csatavesztés által lehangolt és annyira rendbomlott sereget vett által, hogy tökéletesen elégedettek leheténk vala, ha csak annyit teszen is vezérletének kis ideje alatt, mit ma elmondhatok: hogy a sereg *van*. Ön pedig nemcsak azt tevé, hanem egyszersmind két oly győzelmet vívott ki, mely szabadságunk harczainak kétségtelenül legfényesbjei közé tartozik.

Az Isten áldása legyen ezredes úrral, a mint van a nemzetnek méltó hálája s elismerése!»

Színmez — a fullánk után! Feledtetni ezt egészen, minthogy Klapka is csak ember vala, — bizony nem sikerült.

Annál kevésbbé, mivel egy váratlan fordulat új olajat öntött a tűzre.

Kossuth hosszas fejtörés után *Dembinszkyt*, a hírneves lengyel tábornokot nevezte ki a tiszai hadsereg főparancsnokává. Okait levélben körülményesen kifejtette Klapka előtt.

«Én nem vagyok az az ember, sietett ez válaszolni, a ki ebben a súlyos időben a saját érdekét

elébe tudná helyezni a haza szent ügyének. Én részemről örömmel szolgálok minden körülmények között és minden rangban úgy, a mint a haza üdve kívánja; ott, a hol a haza üdvéről van szó, személyes tekinteteknek félre kell vonulniok; velem szemben legalább kérem egyet sem venni tekintetbe»* stb.

E férfias önmegtágadás római jellemre vall. Kossuth meg is tisztelte utóbb Klapkát ily jelzővel. Összeházásítása a tűznek és a víznek, végképi elhárítása az összeütközésnek így is hiú kísérletnek fog mutatkozni.

Dembinszky, a magyar-lengyel rokonszenv daczára, elejétől száalka a magyar hadak szemében. Sértette a nemzeti önérzetet, hogy idegen vezénylettel győzzön vagy bukják igaz ügyünk. S egyéni híúságnak jó víz volt a malmára e nemes büszkeség, s bő köpeny a legsilányab önzés, a leggaládabb fondorlatok számára is.

Dembinszky hadvezéri és emberi gyarlóságai nem igen válhattak be villámhárítóul. Európai hír aranyozván be multját — s elvitázhatlan jó indulatból ajánlván föl képességeit a magyar haza szolgálatára, a mily jogosan tartott magáról sokat s várhatott ily czímen föltétlen odaadást, ép oly jogosult és menthető elkeseredése, hogy lépten-nyomon

* Eredetiben németül: Ich diene mit Freuden unter allen Verhältnissen und Gnaden, so wie dies der Nutzen des Vaterlandes eben erheischt. Ich bin Morgen, wenn es das Vaterland so haben will, wieder gemeiner Honvéd. Papp Dénesnél. II. kötet. 330. stb. lapon.

ennek ellenkezőjére bukkant, s hogy közvetlen környezetét kivéve, még hadvezéri értékét is kicsinyelték azok, a kiket diadalra vezetni csak lelkesedésig hevülő közremunkálásukkal remélhetett.

Hideg vér és önuralom kifog sokszor ily ellen-szenven. De a lengyel tábornok ereiben izzó vér keringett. Gorombasággal torolta meg a vonzalom hiányát; zárkozott néma volt ott is, a hol alárendeltjei jogosan követeltek nyíltságot és közlékenységet. Önfejjén ragaszkodott minden kifejtett szóhoz, kifundált tervhez és intézkedéshez, s visszautasítván minden mankót akkor is, mikor a helyi viszonyokban tájékozatlan lévén, nagyon rászorult arra, még a balesetek is az ő rovására irattak, s ellenségeinek számát és erejét szaporíták.

Bécsületére szolgál Klapkának, hogy nem halászott e zavarban. De része van benne, hogy Görgey a haza vesztére halászhatott abban.

A 48—49-ki szabadságharcz egyformán kimagasló két hőse Pozsonyban nov. hó elején látta egymást először néhány órára. Aztán szétágaztak útaik, s a hadjáratok esélyei csak hónapok mulva, február közepe felé hozták ismét össze őket; ezúttal Kassán stratégiai megbeszélések állítólagos célja e találkozásnak, de hogy mellékesen Dembinszkyt és ennek kineveztetése miatt a kormányt is rostálgatták, emlékirataiban akaratlanul is elárulja Klapka e néhány sorban: «Görgey egyes nyilatkozataiból már akkor is kivettem, hogy a kormánynak ez a határozata, hogy a magyar főhadserég élére idegent állít, legmagasb fokú rosszalásával találkozott».

Kézpénznek vesszük, hogy «titkos terveket nem kovácsoltak», mint a «hogyan ezt Dembinszky főhadiszállásán és Debreczenben gyanították». Egyelőre elég lehetett Görgeynek is «néhány elejtett szó», a Klapka szájából. A tudat, hogy nem áll egyedül «legmagasb fokú rosszalásával», s hogy alkalmilag párossával léphet akcióba, a jelen esetben fölért akármily megállapodásokkal.

S Klapka némileg magára vethet, hogy Dembinszky innen fogva kancsal pillantásokkal kíséri minden mozdulatát; a kötekedésig szörszálhasogató utasításai s bírálataiban, sőt hivatalosan pellengérré állítja őt és bepanaszolja Debreczenben, mikor saját szakállára operál s azzal, hogy Kassát megszállja — egérútát nyit a kelepczébe került Schlicknek súlyosb veszteségek nélkül átsiklani Torna megyébe.

Kossuth szándékos önmérséklettel figyelmezteti Klapkát a sajnos baklövésre. Hanem azért megrovás számba mehet, így is hatott Klapkára a levél végén e csattanós kézlegyintés:

«Ezredes úr végtelen hasznot tett a hazának rövid idő alatt, győztes, rendes sereggé alakítván a szétvert, desorganisált csapatot és ismételve megvervén az ellenséget. A milyen hálás elismeréssel vagyok én, s van a nemzet ezredes úr érdemei iránt, úgy ki kell jelentenem, hogy ezen érdemeit végtelenül nevelendi, ha *a fővezérnek utasításait óra, perczekre kiszámított pontossággal teljesíti*, mert több seregosztályok egy célra egyesítettvén egységnek kell az operációkban lenni, nehogy min-

denik sereg- és csapatvezér *maga nézete szerint* húzva működjék.»

A zársorokból könnyű volt kiértenie Klapkának, honnan fúj a szél. S minél rövidebbre fogja azontúl Dembinszky a pórázt, annál következetesebben rajta van ő is, hogy a saját lábán járhasson más, néha éppen ellenkező irányban, mint a miképen a fővezénylet ezt előírja.

Dembinszkyt végleg kivette sodrából ily leplezetlen ujhúzás. Csekélységekért is *oly hangon* förmed rá a malkonteus dohogó alvezérre, mely a legutolsó káplárnak is arczába kergetné a vért:

«Épen most hallom, írja egyszer nagy dérral-durrall, hogy ezredes úr tegnap Kassára rándult. Noha nem hihetem, hogy egy parancsnok oly kevéssé ismerje kötelességét, hogy az ellenség előtt csapataitól eltávozzék, midőn ez esetben a főparancsnoktól kezdve az utolsó altisztig senki sem képez kivételt, — meg kell önnek jegyeznem erre a rám nézve felette kellemetlen hírre, hogy ha ezredes úr hadtestét még egyszer az én határozott engedelmem nélkül elhagyná, *kénytelen lennék önt parancsnokságától felfüggeszteni s azonnal Debreczenbe küldeni, hogy a továbbiakra a miniszterium ítéljen ön fölött.*»

Máskor ismét így ír:

«Daczára annak, hogy önnek azt a határozott parancsot adtam, miszerint Egert és Maklát megszállja, különben pedig minden mozdulattól tartózkodjék, — mostani jelentéséből azt a szándékát olvasom ki, hogy ön ismét támadni és Pétervásár

ellen akar nyomulni. Nem foghatom föl, hogy ön, *ki hadtestével teljesen aláam van rendelve, miként engedheti meg magának saját eszméit és támadásai terveit önkényileg keresztül vinni.* Ezennel kijelentem, *hogy én ezt semmi körülmények között sem engedem meg és nem tűröm, hogy hadi terveimbe bárki is beleavatkozzék.*

Ennek megfelelően ön jelenlegi állásában megmarad, erős szemlecsapatokkal (az eredeti német levélben itt nem igen érthető kifejezéssel él) az ellenség szándékát megtudni, és állása biztonságáról gondoskodni kötelességének tartsa. *Kérem, ki-méljen meg jövőben attól, hogy ily intézkedésekre kelljen időmet pazarolni.»*

Klapka őszintén bevallja, hogy engedelmeskedett ugyan Dembinszky parancsainak, de «személye iránt a ragaszkodásnak vagy rokonszenvnek utolsó szikrája is kialudt szívében». S minél inkább szaporodott a rovás, annál lázasabb fölindulással leste, hogy kamatostul visszafizethesse a kölcsönt.

A kápolnai csata után Görgey szerezte meg ez örömet «titkos szövetségésének».

Görgey maga is bosszúért lihegett, a miért őt és hadtestét szintén Dembinszky alá rendelték. S egy szikrával sem csillapult haragja, mikor egy ügyes fogással túljárt Dembinszky eszén s a fegyelem sérelme nélkül tört magának kibúvó ajtót — szabad mozgáshoz és cselekvéshez.

Már Miskolczon, a hol első ízben találkoztak, heves szóváltás követte a kölcsönös bemutatást. A vak is észrevehette, hogy a jó ügy kárával két

éles kard szorult itt egy hüvelybe, melyek békeségesen megférni egymás mellett semmikép sem fognak.

Szükségszerűleg feszültebbé kellett válnia e helyzetnek, mikor Dembinszky egyszerűen végrehajtó közegekké, majdnem gépekké degradálta a csapatvezéreket... de nagyobb szabású sikerrel vagy legalább egy-egy merészebb kísérlettel igazolni e diktatori magatartást egyáltalán nem sietett.

Fabius Cunctator szerepét választotta oly időben, mikor a va banque is többet ért határozatlan habozás- és tétovázásnál, s különösen Kossuth szorongó kebellet várákozott Debreczenben bátor tett-és bármi apró-cseprő győzelmi hírekre, a mikkel friss olajat tölthessen a nemzeti önbizalom és áldozatkészség már-már kialvó mécsesébe.

Fölzaklatott indulatainak végre sem bír ura maradni. Kitör lelkéből a soká visszafojtott keserűség egy fájó sóhajban: «Hát még mindig nincs ütközet! Igaz ügyünk kimenetelébe vetett bizalmamat kezdem elveszíteni!»

Dembinszky erre megmozdul. Kiadja rendeleteit, s döntő ütközetet koczkáztat a főváros visszavételére. A balszárnyon *Görgey*, a jobbon *Klapka*, a középben maga *Dembinszky* vezényel. Változó esélyekkel és halálmegvető elszántsággal harczolva, 48 órán át egyik fél sem tágít. A magyar huszárok csodákat művelnek egy-egy válságos perczen — ujonczaink, kik itt szagolnak először puskaport, úgy állják a sarat, mintha az ellenséges szuronynak hegye, szablyának éle, golyónak magja csakugyan

nem volna. Kié lesz itt az utolsó Kyrie eleison? óráról-órára más a valószínűség. Mintegy összebeszélve s kimerüléshez közel mind a két fél végre *Kápolna birtokát* tüzi ki végczélul. Nem marad hüvelyben egyetlen kard, tokban egyetlen golyó! Vér az ára, patakká nőtt hősi vér minden talpalatnyi földnek. A mérleg ingadozó nyelve csak késő estve hajlik a túlerő s az osztrák színe felé... De a kifáradt magyar had jó rendben, vakító epizódok közt magával viszi a babér jelentékeny részét a visszavonulásban is...

Minden veszteség után öröktől fogva első kérdés: ki legyen a bűnbak? Kellett ilyen itt is!...

Dembinszky azzal mosakodott, hogy az alvezérek csak immel-ámmal teljesíték parancsait... s nem törődve a politikai és hadászati következményekkel, csakhogy ő lejárassék s kiemeltessék a nyeregből — még örülnek a vereségen! Görgey és Klapka viszont a fővezér szemében keresték a szálkát s fölhányták neki, hogy hadosztályaikat összevissza keverte; rendelkezései hézagosak és ruganyosak valának; pontos élelmezés felől meg épen-séggel nem gondoskodott.

A nemes példa méltó utánzásra ösztökélte aztán az alantabb köröket is. *Klapka* hadtestének *törzstisztjei* kereken-kurtán kimondták, hogy *Dembinszky fővezérlete alatt tovább nem szolgálnak*. Görgey pedig szemtől-szemben megtámadta fölebbvalóját; kemény szavakat vagdosott fejéhez s fölvilágosítást követelt, mik a szándékai a holnapot, s jogot a hozzászólásra minden lépést illetőleg.

A húr szakadásig feszült. Dembinszky rideg, merev visszautasítása folytán ketté is pattant nyomban.

Az öreg lengyel katona nem látott át a szitán. Vagy túlságosan megbizott a háta mögött álló kormányban és abban, hogy feláldozni és elejteni őt annyi volna, mint nyakát szegni egyszermindenkorra a csatatéren mindennél lényegesb és szükségesebb fegyelemnek.

A legközelebbi órákban már lehullott szeméről a hályog.

«Reggel, márcz. 4-én, meséli Szemere Bertalan kormánybiztos, Dembinszkyhez mentem. Panaszkodni kezdte Görgey engedetlensége iránt. Rápássy ellenben arról tudósíta, hogy a tisztikar új fővezért készül választani. Rögtön írtam Debreczenbe, hogy Kossuth és Mészáros azonnal a táborba jöjjenek. Magam pedig fölkerestem rögtön a tisztikart. Együtt találtam azt a város végén egy dűledező ház udvarán. Midőn *Klapka ezredes* a gyülekezet felé közeledett, *Görgey, a tábornok* fölszólítá a tiszteket, menjenek vele testületileg Klapka elé... Görgey e mesterfogását én már akkor igen jellemzőnek találtam. Ugyancsak nem a saját, hanem *Klapka hadtestének* nevében jelenté ki, hogy a sereg Dembinszkynek sem tehetségeiben, sem jó szándékában nem bizik. Mire a tisztek mindnyájan «Úgy van»-t kiáltoztak s hevesen sürgették, hogy új fővezér választassék».*

* Horváth Mihály. *Függetl. harc. tört.* II. köt. 301—302. ll.

Szemere erélyes tiltakozására elodázták e katonai nyílt föllázadást. Belényugodtak, hogy Kossuth megérkezéseig ám viselje tovább Dembinszky a fővezéri czímet, de oldala mellé adassék haditanács, Görgey, Klapka, Rápássy, Aulich személyében.

Dembinszky csökönységén mult, hogy ez az átmeneti állapot is dugába dőlt. Szemere még az nap estve Görgeyre, mint legidősb tábornokra ruházta át ideiglenesen a fővezérséget.

Akár folytatása, akár következménye volt a «kassai ártatlan beszélgetésnek», tény, hogy Klapka kaparta ki Görgey számára a gesztenyét a tűzből.

Persze csak ideiglenesen.

A vácsi kiáltvány után, melylyel Görgey, katonai szempontból tagadhatatlan dicsőséges pályafutásának már a küszöbén, fölmondta az engedelmességet a kormánynak, s az első lépést tette ezzel — Világos felé, botorság leendett Kossuthtól nála hagyni a főhatalmat . . . Véglegesen fővezérré *Vetter* altábornagy neveztetett ki . . . De habár az adott körülmények közt ez volt a legszerencsésb megoldás, Görgey hiúságát mégis halálosan megsebezte.

«*Vetter* altábornagy, írja gúnyosan Klapkának, az összes magyar csapatok főparancsnoka! Az ég tegye szabaddá kebelét kicsinyes mellétekintetektől s töltse be valódi hazaszeretettel!* Ő reussirozni fog, ha a *ti tanácsokat követi s az enyémet*

* Mily pompásan talál ide Petőfi szép axiomája:

«Kinek a hon mindig ajkain van,
Nincsen annak, nincs soha szívében».

nem utasítja vissza. Egyedül tévedéseknek teszi ki magát s az osztrák meg fogja őt csalni.»

Klapka ezúttal nem ment rá a lépre.* Görgeynek más eszköz után kellett néznie. S mivel az ördög sohasem alszik, a második sütetből kielégíté valahára Görgey szertelen hiúságát.

Vetter és *Damjanich* feszült viszonya egymáshoz régibb nézeteltérésekből eredt. Görgey most szűr alatt ügyesen szította a tüzet. S ha mindjárt azzal fenyegetőzött is Szemeréhez írva: «Wenn es Niemand wagen sollte, so werde ich ihn (Vetter) unschädlich machen»,** konkolyt csak hinteni, aratni tiszta búzát vágott.

Damjanich tűzött össze *Vetter*rel oly hevesen és féktelenül, hogy a különben is idegbeteg fővezért e kínos jelenet után epeláz szögezte ágyhoz.***

* Klapka szereplése N.-Sarlóig inkább hasznos, mint tündöklő. Hanem azért mellőzhetlen tényezőnek tekinték őt fönn is, lenn is elejétől. A honvédelmi bizottság elnöke ez alkalommal ismét hosszú levélben magyarázza, az egyedül possibilis három fővezér-jelölt: *Vetter*, *Görgey* és *Damjanich* közül miért győzött az első? aztán így folytatja: «Isten és a haza nevében kérem önt, nyujtson nekem segédkezet a haza megmentésére s hasson közre befolyásával, hogy a seregek az érzelmeknek és hazafiságnak azon magasságára emelkedjenek, melyről önt oly tiszteletreméltólag leküldtnek tapasztaltam.»

** Papp Dénesnél. II. 371. l.

*** Kossuthnak, mint vezérlő államférfiúnak egyik végzetes, bár emberileg fönségesen nemes gyöngéje, hogy saját hazafiságának határtalanságával méregette a másokét is. En gros et en detail e miatt kellett annyiszor fenéki kiürítenie a csalódások keserű poharát. Így járt e kinevezésnél is. «En tudom, írja Klapkának, hogy *Damjanich* tábornok úr *Vetter* altábornagy iránt személyes barátsággal nem viseltetik, de tudom azt is, hogy mindenek fölött hazafi és katona, s ép azért személyes indulatainak alárendelésével első leszen a példában azon disciplinában, mely nélkül sikerre számítani nem lehet.»

De hogy Görgey keze benne volt a játékban s ő az értelmi szerzője ezen botránynak is, ott a bizonyíték Damjanich eljárásában, a ki közvetlenül rá így tudatta vele a történeteket: «*Es ist mir gelungen Bruder! den Vetter ins Bett zu sekieren!*»

«Hogy az operációban semmi zavar ne állhasson be, írja ugyanakkor Klapka Görgeynek, a honvédelmi bizottság elnöke engem bizott meg a vezérkar ideiglenes vezetésével. De ha a főparancsnok betegsége hosszasabban tartana, akkor természetesen te veszed át a főparancsnokságot.»

Vetter állapota javulás helyett még rosszabbra fordult. S nehogy a folyamatban levő offensiv hadműveletek főnakadjanak, Kossuth két rossz közül a kisebb felé hajlott. Letette Görgey kezébe a fővezéri botot.

A magyar hadsereg e ponton akkor már 48,000 főre rugott 182 ágyúval. S apró csatározások, a miknél taktikai és harcztéri sikerből Klapkái több ízben az oroszánrész — dúsan pótolták, a mi előleges kiképzésből hiányzott a mi részünkön.

Egészen eltekintve tehát attól, hogy Görgey, az új fővezér, föltétlen engedelmességre számíthat és talál az összes fő- és altiszteknél, s hogy katonai szerencséje, személyes vitézsége, zordon erélye és kérlelhetlen szigora a bizonyos diadal, megannyi föltétele gyanánt imponált és lelkesített egy füst alatt: hálátlanság volna elődei iránt szem elől téveszteni, hogy a főnebbi körülmény szintén jelentékenyen megkönnyítette a támadó föllépés dacóját, s hogy Görgey némileg csak arat ott, a

hol véres verítékkal mások szántottak és vetettek volt.

Windischgrätz hg. a kápolnai féldiadalt Háy Jánoson túltevő nagyítással, s a legközelebbi események miatt példátlan nevetséges főnhéjazással így jelentette be a bécsi udvarnak: «A lázadó csordákat Kápolnánál *iszonyú mennyiségben* találtam föl, szétszórtam s *legnagyobb részt megsemmisítettem*. Remélem, hogy néhány nap alatt Debreczenben leszek s a pártütés fészket hatalmamba kerítem.»

E párját ritkító katonai Gascognade mérhetlen fontosságú *politikai következményeket* vont maga után.

A kamarilla sarokba lökte álarczát. Márcz. 4-ki kelettel Olmützben egy «alkotmány-levél» jelent meg, mely egységes Ausztriát teremtett a papiron; az ősi s a 48-ki magyar alkotmányt kitörlé az élők sorából; a magyar államból *egészben* osztrák provinciát, egységes területéből *egyenrangú* töredékeket farag, s a «népek temetőjében» új sírkövet emel e rettenetes fölirattal: «Finis Hungariæ!»

A magyar szabadságharcz is új alakot vált e miatt visszautasíthatlanul. Nem pusztán ezeréves jogok- és függetlenségért: lételeért harczol immár a halálnak szánt, halálra ítélt nemzet. S segítve Istentől és talpa alá szegve hitvány ellenségeit, — a bécsi mosdóra tán politikailag elhibázott, de lélektanilag és jogilag egyaránt korrekt, teljesen megfelelő a debreczeni törülköző: az ápril 14-diki függetlenségi nyilatkozat.

Windischgrätz hg. egészen elképedt, mikor kémei a magyar csapatok offensiv mozdulatairól először hoztak hírt. Hát a mi Pompejusnak nem sült el, Kossuthnak elég volna lábával a földre dobantani, hogy rejtelmes méhéből fegyveres légiók keljenek ki!

Nyakra-főre összeszedte minden erejét ő hgsége is, — késő bánat — ebgondolattal fogadkozván, hogy ezúttal nem fog megállani a Tiszánál, hanem kegyetlenül leveri, elgázolja azontúl is a «láza-dókat».

Nincsen okunk kételkedni, hogy Windischgrätz hg. kissé későn, de belátta elvégre, hogy Budapest, az ország szive, még nem maga az ország, s ha a koczka ismét neki vet hatot: okosabban fölhasználja most vakszerencsáját.

A hatvani csúf vereség azonban mindenkorra letörte szarvait e fölfuvalkodott s a középszerűség alacsony mértékét is alig-alig hogy megütő osztrák generálisnak. S ő hgsége nemsokára tisztességesen kiporolt egyenruhában, hátán vitte magával Bécsbe magyarázatát egy ősi magyar példaszónak. Annak, hogy — «künn tágasabb!»

A hatvani nagyarányú ütközet igazában csak hosszú sor győzelemnek közös czíme. S Klapka e napok egyik kiváló hőse főleg Isaszegnél volt.

Dióhéjban ime rövid rajza az isaszeghi fényes epizódnak Klapka saját följegyzései szerint:*

* *Memoiren* v. Georg Klapka. 2. Band. Leipzig. Otto Wigand. 316—325. ll. Két okból adjuk át itt Klapkának a szót. Először azért, hogy bemutassuk őt mint *író*t is, lapidaris és mégis festői

«Az osztrák főhadierő herczeg Windischgrätz személyes vezetése alatt a második, harmadik és a tartalék hadtesttel együtt Gödöllő és Aszód között összpontosított és a hatvani országútat figyelte; a bán hadteste gyors mozgásban volt Isaszeg felé. Az osztrákok hadi ereje, a vácsi hadtestet is beleszámítva, 45,000 főre rugott, 8,000 lóval és 240 ágyúval.

Gödöllő az Isaszeg környékét a Cserehát hegység déli nyúlványainak számos elágazásai borítják. Két egyenesen haladó, részben erdő borította gerincz vonul északnyugotról dél-keletre meglehetősen széles völgyet képezve, a melynek kezdetén fekszik Gödöllő és délkeleti végén Isaszeg. Ez utóbbi hat közlekedési utnak csomópontja, a mely innen Gödöllő, Hatvan, Kóka, Sáp, Péczel és Czinótára vezetnek. A völgyet egy helyenként meglehetősen széles posványos patak öntözi, a melyen az átkelés Isaszegnél egy fahidon történik. A falu a nyugoti gerincz alján fekszik, a mely itt egy kinyulvánnyt képez, és uralkodik nemcsak a helységen és völgyön, hanem a keleti halomsor egy részén is. Ez utóbbin, melyet magas törzsű fák sűrű erdeje fed, vezetnek a Sáp és Dányról jövő utak, a melyeken az első és harmadik hadtest előnyomulóban vala. Ez a terep egészben véve nagyon át van szeldelve s

előadásának egész szépségével. Másodszer azért, mert egész elbeszélése annyira magán hordja a történetírói tárgyilagosság és igazmondás bélyegét még a részletekben is, hogy száz okunk van inkább hinni neki, mint Görgeynek, vagy az ő nyomán induló Horváth Mihálynak, Kerékgyártónak, Szeremleinek stb., a kik gyanútlanul ismétlik a súlyos vádakat, a mikkel Klapka hadvezéri dicsőségét vetélytársak és ellenfelek alábszállítani iparkodnak. Kötve hisszük el akár csak azt is, hogy Klapka Bicskénél valóban oly gyámoltalan módon viselkedett. Még kevésbé, hogy a nehéz kezdet miatt megszeppenve majdnem gyáván megretirál most is, sőt azzal szépítgetve a hozzá vágató Görgey előtt visszavonulását, hogy «hadteste fáradt s a töltényben megfogyatkozott», hasonló javasol Damjanichnak is, s csak Görgey gúnyos megjegyzésére, hogy «ennyi erővel és fürgeséggel, a mennyivel most hátra, előre is mehetnének csapatai», fordul ismét vissza arczczal az ellenség hadoszlopok felé, s feni ki később a csorbát.

csupán a völgy öle használható mind a három fegyvernem által.

Jellačić reggel érkezett meg Isaszegre öt dandárból álló hadtestével és két dandárral a falu előtti erdős halmokon, a sereg zömével pedig a falu mögötti terraszalakú és az egész terrenumot domináló hegyfokon erős állást foglalt el.

Dél felé bontakozott ki az első magyar hadtest és rögtön csatarendbe fejlődött, mert már az előre küldött őrsök hírvül hozták, hogy az ellenség az isaszegi erdőt erősen megszállotta. Csakhamar megjelentek Damjanich csapatai is, mire a támadás legott megkezdődött.

Egy óra volt, midőn legelső szakaszaim az erdőben horvátokra és vadászokra bukkantak, azokat merész rohammal onnan elverték és a faluba leűzték. Én ezáltal az erdő szélső peremjének és az ellenség főállásával szemben levő kijáratnak birtokába jutottam, és a tüzelést két ütegből legott megkezdtem. Az ellenség állása az Isaszeg mögötti magaslaton kitünő volt, s hozzá még a már említett s a mi baloldalunkon fekvő gerincz által, melyet egy dandár tartott megszállva, minden kifürkészés ellen védve volt. Ütegeimet golyók és gránátok özöne lepte el s valószínűleg elhallgattattak volna, ha e közben a harmadik hadtest is a tőlem jobbra eső halmokon a harc vonalba nem nyomult volna. Damjanich gyors pillantással átlátta erőink egyenetlen voltát s legott segítségemre küldte Kis Pál dandárját; ő maga pedig egy más dandárral a völgybe nyomult ostromra a falu ellen, s az ellenség tüzelésének viszonzásául négy üteget állított fel Isaszegtől jobbra, egy meglehetősen magas, kopasz homokbuczkára. Ezzel egyidejűleg én a falut arczban támadtam meg s a támadást az országunton álló üteg által támogattam. Az ellenség felismerte szándékunkat, gyalogságának legnagyobb részét a faluba vitte, s a balunkon emelkedő gerinczet ujjabb szakaszok és röppentyű ütegekkel megerősítette, a melyek aztán a mi állásunkra lövöldöztek. Ez ellen a pont ellen kellett irányozni összes figyelme-

met, mert ettől függött nemcsak balszárnyunk biztosítása, hanem az ellenség Isaszeg mögötti főállásának dominálása is. Ennélfogva Schulz támogatására, a ki eddig csak kevésre haladt, újabb csapatokat rendeltem. A küzdelem tüze folyvást hevesebb lett, 120 ágyutorok reszketteté meg a földet s dörgésük völgyön és dombon át egész a fővárosokig visszhangzott.

Hullámzó tengerhez hasonlított eddig a csata. Lelkesedés, düh, vérnek heve és szaga viharkorbácsolta tengerré szította, fokozta apránként a fönségesen megdöbbenő képet. Windischgrätz, Schlick, Jellasich mind erősebb rajokat zúdítanak a harcztérre.

A csata most már az egész vonalon kifejlődött. Több mint 26,000 osztrák állott felette erős állásban kétszer annyi ágyuval, 14,000 magyarral szemben, mert Aulich még Dányon, Dippold Péczel vidékén és Gáspár Aszód alatt tétlenül időzött.

Ekkora túlnyomó erővel szemben a küzdelemnek a mi részünkről védelmező jelleget kellett ölteni. A bal szárnyon én csupán a dombok védelmére szorítkoztam, a honnan a falu kijárait dominálni és az ellenség debouchirozását megakadályozni a legkönnyebben lehetett. A jobb szárnyon Schlicknek minden az erdő ellen intézett ostroma megtörött a harmadik hadtestnek vitézségén. Négy óra után, midőn én éppen néhány zászlóaljnak, mely a gerinczről visszavonulni kezdett, rendezésével voltam elfoglalva, Görgei a csatatérre érkezett. «Ma minden áron győznünk kell, mert ez döntő nap!» kiáltott felém, s közölte aztán azt is velem, hogy a második hadtest már előnyomulóban van és rövid idő alatt megérkezik. Erre a jobb szárnyra vágtatott, hogy ott a küzdelem vezetését átvegye. A nap eldöntése csakugyan Aulich elég korán való megérkezésétől függött; mert a csatatérnek hosszabb időre való megtarthatása csapataink minden bravourja mellett is kétségesé lön. Már este öt óra volt s a végeredmény még mindig tűhegyen ingadozott.

Ebben a döntő pillanatban jelent meg a mögöttünk

fekvő halmokon a 2-ik hadtest. Aulich reggel Tót-Almásról Dányig haladott, a honnan aztán, a mint az ágyudörgés mind erősebbé lőn, egy hadcsapatot — mely állott 1 zászlóalj, 1 század és 3 ágyuból — Kókára küldve, megindult Isaszeg felé. Lassanként kinyomult az erdőből és az 1-ső és 3-ik hadtest között csatarendben felfejlődött. Vidám riadás üdvözölte az érkezőket az egész vonalon s új erő hatotta át a magyarok sorait, mert mindenki látta, hogy még csak egy utolsó erőfeszítésre van szükség, hogy a győzelmet kivívjuk. Nehány pillanat alatt a vonal legfontosabb pontjai meg voltak erősítve. A jobb szárny támogatására, a hol a segítségre a legnagyobb szükség volt, Aulich Mihály őrnagy alatt négy zászlóaljat küldött, a kik éppen a legjobb időben érkeztek meg, hogy a már ingadozó küzdelemnek kedvező fordulatot adjanak. A 25., 48., 54. és 56-dik zászlóaljak egyesülve a 3-ik hadtest hősi zászlóaljával oly erővel rohantak a betolakodó ellenségre, hogy azt csakhamar megállásra s már a legközelebbi pillanatban hátrálásra kényszerítették; az osztrákok most mind több-több tért veszítettek s a leszálló éjszakával ellenállásuk is megszűnt s megkezdték a visszavonulást Gödöllőre.

A leáldozó nap megvilágítja a magyarok sorait, a mint azok mindenfelül a győzelem biztos reményével törtek elő az erdőből a lángokban álló Isaszeg felé.

Véres utczai harc után, melyet derék ütegeink támogattak, elfoglaltuk a falut. De a győzelemnek, ha az teljes akart lenni, koronája a falu mögötti domináló magaslat elfoglalása kellett, hogy legyen, mert ez nyújtott az ellenségnek eddig oly előnyös és biztos positiót. Ezt a pontot jelöltem ki alparancsnokaimnak éjjeli szállás helyéül. Megérthettek s a következő pillanatban rohantak a zászlóaljak az égő falu világánál a meredek lejtőkön felfelé, maguk előtt üzve az ellenséget és az osztrákok túlnyomó ereje semmivé lett a magyarok lelkesült bátorsága előtt. Este nyolcz órára befejezte az I. hadtest munkáját. A jobb szárnyon az erdőben még 11 óráig tartott a csatározás.»

Klapka immáron koszorús fejére csöstül hull az elismerés.

A gödöllői értekezleten, mely Kossuth elnöklése alatt a legközelebbi teendőket tárgyalta, mázsás súlylyal esik mérlegbe Klapka véleménye, hogy ne a főváros felé induljanak, a Rákos mezején, partiális sikerért, kockáztatni a mult napok nagy nyereségeit; hanem tartsanak Komáromnak s szabadítsák föl ezt a zár alól; Windischgrätz hgnek ez esetben amúgy sem lesz tovább maradása a fővárosban!

Kossuth levélben közli vele Szt-Tamás bevétele s «Tábornok úrnak» címezve őt, épen születése napján, a leggyöngédebb formában adja tudtára, hogy előléptették.

Görgey pedig április 8-án kelt napiparancsában ekként nyilatkozik róla: «Azon jelentékeny sikerek folytán, melyeket csapataink az ellenséges betörő hadan nyertek: mint ideiglenes seregvezér kötelességemnek tartom, hogy az érdemet nyilvános elismerésben részesítsem s oly módon kitüntessem, a mint az jelen helyzetünkben a kormány határozata szerint törvényesen rendelkezésemre bízott...

«A II-od osztályú díszjelet érdemli Klapka tábornok úr, azért, hogy a Gödöllő ellen intézendő kombinált támadás tervét főbb vonásaiban kidolgozta s annak kivitelét azáltal, hogy Isaszegnél az ellenség jobb szárnyára döntő csapást mért, lehetővé tette. E szerint Klapka tábornok földíszíttetik a II. oszt. érdemjellel.»

V.

Verőfényes órák. — Váczi csata. — Baleset jó véggel. — A Zenitben. — Haditanács poharazás közt. — Klapka és Bayer. — Az első fekete pont. — Ki a ludas? — Klapka helyettes hadügyminiszter. — Commercement de la fin. — Hej Debreczen, Debreczen! — Petőfi szobafogságban. — Budavár ostroma. — Egy országot egy várért. — Lejtőn örvény felé.

Windischgrätz hg. nesztét vette valahonnan, mit forralnak a magyar táborban? Szemre-színre adta hát továbbra is a nagy urat. Szörnyen dicsekedett, hogy kirándulása Gödöllőre s a hatvan-isaszegi csetepaté csak bevezetés az ő részéről egy döntő ütközethez, melyet a főváros falai alatt szándékozik megvívni. Szür alatt azonban égre-földre rimánkodott a bécsi hadügyminiszternek, küldjön íziben erősítéseket, különben baj lesz. A győztes magyar had szemmeltartása, esetleg föltartóztatása végett pedig Ramberg hadosztályát *Götz* tábornok vezérlete alatt sietősen Vácra rendelte.

A magyar sereg diadalútjában szalmaszálnak mutatkozott ez új akadály. Hisz Windischgrätz maga is alig több már «eperszemnél» a nemzet «haragjának».

Klapka és *Damjanich* egy lehelettel elsöprik a szalmaszálat... *Götz* tábornok jobb ügyre méltó

hősiességgel «meghal», de nem tágít és nem hátrál. S ha Damjanich kissé türtőzteti hevét, vagy Klapka valamivel hamarébb ér a hely színére, a mindenkép fejét vesztett osztrák hadtest, teljesen körülvéve, legfőlebb a Duna habjai közé menekülhet. A két magyar vezér össze is zörrent e miatt s egymásra tolt a hibát. S ez időszerűtlen torzsalkodás közben egyikök sem sejtette meg, hogy Görgey «politikai utógondolatokkal» veszi vállaira a koporsót s rendez pazar fényű végtisztességet az elesett osztrák tábornoknak.

Klapka az előhad élén tovább robog innen Komárom felé; hídat ver a Garamon, s valóban sas-szárnyakkal tör föl már most az Olympus ormára... S míg pillantása az örök hír csillagán függ, elkerüli figyelmét, hogy lábai előtt lenn a földön — örvény-tátong, örvény fenyegeti őt elnyeléssel.

«Vadkert táján, meséli ő maga, a mint zászlóaljaim az országúton haladtak, én balról a mezőn vágattam el soraik hosszában. Miként rendesen, ezúttal is riadó éljenzés üdvözölt, mely annyira elfoglalt, hogy egy útamba eső feneketlen mély árkot csak utolsó pillanatban vettem észre. Bízva jó paripám izmaiban, sarkantyút adtam neki, de a jövő perczen mindkettőnket elnyelt a több ölnyi sötét mélység. Isten csodája, hogy nagyobb kár egyikünkben sem esett. Lovam mindössze is csekély horzsolást szenvedett; én magam sértetlenül, ép csontokkal kerültem vissza a napvilágra.»

Római vezérnek bölcs haruspexek okvetlenül jó oment olvastak volna ki e váratlan baleset lefolyá-

sából. S a mi pár nap mulva történt, gazdag elégtétel leendett Róma hivatásszerű jövőmondóinak száz és száz fölsülésért.

De halljuk itt magát Klapkát:

«1849 április 19-dike szép tavaszi nap volt. Ellen-ségnek híre-pora sehol, midőn előcsapatomból néhány huszár lóhalálban jelenti, hogy Nagy-Sarlót osztrák csapatok tartják megszállva. Legott leszáltam kocsimról, lóra szöktem s az elővéd legkülső széléig nyargaltam, hogy személyesen lássam, mi igaz e hírből?

Csakugyan igaz volt.

Az osztrákok balszárnyukkal a sarlói erdőt és az attól nyugatra fekvő halmokat, centrumukkal Nagy-Sarlót és a málosi országutat szállották meg; jobb szárnyuk — nagyobb részint lovasság, az országuttól délre mutatkozott. Hamar észre lehetett venni, hogy az ellenség még nem ismerte ki eléggé helyzetét és hogy az még csak most készül seregét kifejleszteni és felállítani. Hogy ebben megakadályozzuk és mindenek felett, hogy N.-Sarlónak, az egész állás kulcsának birtokába minél kevesebb veszteséggel juthassunk, haladéktalanul intézkedéseket tettem a támadásra s azokról értesítettem Damjanichot, a ki még hátul tőlünk távolabb vala. Görgei maga a főhadi szállással még Léván időzött, ennélfogva a csatában nem vehetett részt.

Kilencz óra után Kazinczy és Vysoczki divisiói kirohantak Hölvényből és az ellenséghez 1200 lépésnyire közeledtek, ott aztán az országút két oldalán csatarendben felállottak, várván a jobb szárny megérkezését. Egyidejűleg ezekkel fölszólítottam Gáspárt is, hogy támadásunkat a 7-ik hadtesttel a Garam felől támogassa.

Nemsokára megjelentek jobb szárnyunk első sorai is a hölvényi erdő szélén. Damjanich, a ki e közben szintén megérkezett és a tett intézkedéseket helyeselte, jelt adott az előnyomulásra.

A támadás három oldalról történt és a N.-Sarló ellen intézett rohammal kezdődött. A centrum, az 1-ső hadtest Kazinczy divisiója à cheval nyomult elé az országuton az ellenség frontja, és a balszárny, Vysoczki divisiója a 3-ik hadtestből a helység keleti oldala ellen. Desewffy hadosztályának egy része, Dippold dandára támogatta ezt a támadást az által, hogy egyidejűleg előnyomult a sarlói erdő ellen, míg Nagy Sándor a lovasság nagyobb részével az ellenség bekerítése ellen biztosított bennünket. Tartalékul maradt a 3-ik hadtestből Knezich divisiója Hölvény előtt és Desewffy divisiójának másik része, Bobich dandárja, — a melynek feladata volt a mi oldalunkban fekvő vezekényi halmokat is megszállani, — a hölvényi erdőben.

Ebben a hadjáratban nem volt szokása a magyaroknak haszontalan lövöldözéssel vesztegetni az időt; a támadás mindig hamarosan rohammá változott és a szurony dönté el a győzelmet. Így történt ez alkalommal is. Minden házat, minden udvart, minden sövénykerítést külön-külön kellett bevenni, míg az osztrákok a szomszédos halmokról és Nagy-Sarlónak még birtokukban levő hátulsó részéből gránátok és röppentyük özönével árasztották el a magyarok által már elfoglalt területet. De a derék honvédek élükön még derekabb vezéreikkel, rendíthetetlenek maradtak s az öldöklő küzdelemben lépésről-lépésre nyomultak előre. Nem telt bele több egy óránál és Nagy-Sarló be volt véve, Visoczky és Kazinczy divisiói a lángokban álló s holtakkal és sebesültekkel telt mezőváros birtokában voltak.

A helység visszavételére irányzott többszöri sikertelen kísérlet után visszavonult Wolgemuth hátulsó állásába. Sarlóval szemben csupán védekezésre szorítkozott s centrumának egész erejét jobb szárnyunkra vetette, hogy azt egy Fajkürtről elővont dandár segítségével megsemmisítse.

Már korábban, még mialatt centrumunk és balszárnyunk győzedelmesen nyomult előre, Dippolt dandárát

több ellenséges csapat, mely a sarlói erdőből tört elő, feltartóztatta. Az ellenség újabb rohamánál kénytelen volt a hölvényi erdő felé hátrálni s Bobich dandárára támaszkodni. Azonban ekkor Guyon, a ki mint önkéntes vett részt a csatában, élére állott a két dandárnak s velük újra előre nyomult.

Az osztrákok, túlnyomó erejük daczára, nem birtak ennek a lövésnek ellene állani, s miután centrumunkból újabb erősítések érkeztek s a derék Lapinszki ütege ellen intézett merész, de drágán megfizetett lovas támadásukat visszavertük, nemsokára visszavonultak a sarlói erdőbe.

E közben Damjanich Sarlóban elszórva levő zászlóaljait az ellenséges halmok megrohanása czéljából a község előtt csatarendbe állította, én pedig e támadás fedezése és a sarlói erdő ellen egyidejüleg intézendő támadás végett a jobb szárnyon állítottam fel hadtestemet. Ekkor, három és négy óra között, az ellenség jobb szárnyán erős mozgalom támadt, s nemsokára azután hosszú lovascsapatok lönek láthatók, a kik a Garam felől közeledének. Gáspár volt, a ki több lovasszázaddal és egy lovasüteggel éppen jókor érkezett meg, hogy a győzelmet gyorsan eldönteni segítsen. Ennek hire egészen felvillanyozta csapatainkat. A zászlóaljak és ütegek versenyeztek egymással merészségben az ellenséges dombok megmászása közben, és sem a fáradság, sem az iszonyú kartácstűz, mely a legelől rohanók soraiban széles réseket tört, nem volt képes a derék vitézeket csak egy pillanatra is föltartóztatni. Az ellenség egy pillanatig ingadozott, aztán roham-csapatunk közeledtekor hirtelen megfordult és futásnak eredt. Ezzel egyidejüleg jobb szárnyunk a sarlói erdőt is bevette.

Négy órakor délután a csata el volt döntve, és mindenki a menekülő ellenséget üldözte, a midőn egyszerre a hölvényi erdő felől élénk ágyuzás hallatszott. Nemsokára hírnökök érkeztek azzal a tudósítással, hogy hátunk mögött jelentékeny ellenséges erő jelent meg. Ennek minden valószínűség szerint egy bekerítő seregnek, avagy az ellen-

ségtől várt segítségnek kellett lennie, a mely a hullámos térség által elősegítve, észrevétlenül közeledhetett és legzsélső jobb szárnyunkat meglephette.

A mint erről a legelső hír hozzám érkezett, legott a fenyegetett pontra siettem, s intézkedtem, hogy az első hadtest valamennyi zászlóalja annak támogatására siessen.

Kevesebb mint egy óra alatt ez az osztrák csapat is teljesen felbomolva, menekülőben volt. Lovasságunk, bár a megdagadt patakok, szorosok és meredek hegységek nagyon akadályozták, mégis Fajkürtnél tovább üldözte a menekülőket, a hová később az egész hadtest utána nyomult és foglyokat, fegyvereket és társzekereket ejtett zsákmányul.»*

A nagysarlói improvisált győzelem talán az egész szabadságharcznak legszebb fegyver-ténye. Ekkora csúfot egy helyütt sem vallott rögtönzött vezéreinkkel és jobbára ujonczkatonáinkkal szemben a tudományosan képzett, számlárletrán szerzett osztrák aranygallér s alaposan kiművelt, betanult cs. kir. veterán legénység. Kivált, ha még azt is mérlegre rakjuk, hogy 24—26 ezer ember ellen legfőlebb 16—18 ezeret tudtunk itt síkra állítani!...

S csak méltó jutalom és nemzeti igazságszolgáltatás, ha Klapka eddig is népszerű nevét a Görgeyével egy sorban emlegetik ettől kezdve ország-szerte s milliók szeme remélve függ rajta még a bukás után is, s milliók könnye omlik a koszorúkra, miket országos gyász helyez friss sírjára egy szeplőtelen hírrel megfutott hosszú közpálya zárópontján.

* Klapka, *Memoiren* II. k. 338—347. ll.

Komárom vára, melyet négy hónap óta ezerféleképp szorongatott, kegyetlenül összelövöldözött s a külvilágtól csaknem teljesen elszigetelt egy jelentékeny ostromló had, a n.-sarlói diadallal egyszerre fölszabadul, kapui föltárulnak s víg zeneszóval, eget verdeső üdvriadal közt vonul be a megromgált sánczok és bástyák közé koszorús vitézeivel a «nap hőse» is.

Ápril 24-dikén, épen névünnepe lévén, Klapka hétországra szóló dáridót csap; megvendégli Görgeyt, Damjanichot s az összes főtiszteket, s ősi szokás szerint, inter pocula, meghányják-vetik itt a haza sorsát is.

A kedélyes haditanácsban a vitatkozás főleg ellentétes két nézet körül forog.

Bayer, Görgey tábornoki főnöke és rossz szelleme, a Duna balpartján Pozsonyig kíván hatolni. Klapka a Duna jobbpartján eddig megközelíthetetlen osztrák hadak szétveretését sürgeti, mielőtt a magyar fővárosból és a Lajta felől útban levő csapatokkal félelmes erővé növekednék.

A többség vele tart. Egy éjjel, akár a mesékben, ellenséges ágyútüz világánál híd épül, részint ezen, részint kompokon és dereglyéken átkelnek a várbeliek; jóformán még alig pitymallik, Ó-Szönyben az osztrák őrség már leteszi Klapka előtt a fegyvert; a viaskodás lassanként mind nagyobb arányokat és szélesebb mérveket nyer; Schlick megjelenésével elsőrendű csatába olvadnak a szanaszét folyó küzdelmek; s mire a nap leáldozik, az egész osztrák sereg ill' a berek, nádak erek!... az éji

sötétben elinal Győr felé; s portyázó huszárok csak messze távolban csíphetnek el egy-egy lassubb lépésű foglyot.

A magyar szabadságharcz most legközelebb a célhoz, egy fátumszerű — Rubikon előtt állott. Védelmi háborúból, a mi genesisében volt, át kell vala most alakulnia *támadóvá*; annál is inkább, mivel politikai téren már bekövetkezett ily irányban a merész fordulat, s habozni és elveszni egyet jelentett a nemzetre nézve.

Bécsnek vagy Budának?

Ez élethalál kérdésre kielégítő válasz csak Görgeytől telt. A diadalittas sereg kész volt őt követni tüskön-bokron át tűzbe-vízbe... s egy fényes győzelem Bécs közelében betetőzi az összes vívmányokat; esetleges vereség pedig szemernyivel sem kockáztat többet akármi más módozatnál.

Görgey, a kit időközben hadügyminiszterré neveztek ki — terveit más szálakból szötte. A függetlenségi nyilatkozat bő köpenyt szolgáltatott e titkos terveknek; s rá nézve ideig-óráig alternatíva legfőlebb már csak annyiban létezett: a nemzettel egyetértve vagy a nélkül, s ha kell, ennek ellenére buktassa-e meg Kossuthot?

Pedig az orosz intervenczió kósza híre és kísértő réme félig már láthatóan is testet öltött, osztrák lapok egy félhivatalos közleményében, mely dob szóval hozta nyilvánosságra a diplomacziái titkot, hogy «ő felsége a császár kormánya indítatva érezte magát ő felségének, az orosz császárnak segítségét igénybe venni. A mindkét rész által

megállapított intézkedések végrehajtása folyamatban van».

Jól fölhasznált minden percz évekkel ér föl ily időkben. Századok mulasztása minden kárba-vesző.

Görgey Budavár visszavételét tűzte ki közvetlen feladatul. S hat hetet ajándékozott így a császári szövetségeseeknek, hogy a Kárpátokon át 150,000 orosz, Ausztriából 50—60,000 főnyi szedett-vedett népség kombinált eljárással nyomuljon az ország belsejébe.

Buda vívását darabig Klapka is pártolta. De hamar észére tért.

Görgey hosszas kérelmére ráállott ugyanis, hogy helyettesíteni fogja ezt kis ideig Debreczenben. Útja a fővároson vitt keresztül. Élt hát a kedvező alkalmmal s látcsövén át alaposan szemügyre vette a budai vár újabb védműveit.

Rögtön írt Görgeynek, tegyen le szándékáról; hagyja veszteg Budát. Egy országot bűn volna kockáztatni egy várért.

Persze, hogy süket füleknek beszélt.

«Véleményedet, felel levélben Görgey, hogy Budavár ostromát föl kell adni, ez egyszer azon okból nem oszthatom, mert előre látható, hogy ezt a tényt az egész világ olybá venné, mintha vele saját gyengeségünket nyíltan bevallanók. Eltökélt szándékom tehát az ostrommunkálatokat a lehető legnagyobb erélylyel megkezdeni.»

Kossuth az ő próféta i lelkesültségének csodálatos ösztönével szintén megsejtette a veszélyt.

«Félek, hogy Budát nem fogjuk megkapni, ezek első szavai a nála tisztelgő Klapkához; ott csak a drága időt vesztegetjük s e mellett tönkre-megyünk.»

Némi szünet után hozzátette: «Önt is szívesebben látnám a hadseregnél, mint itt».

Klapka számára Debreczenben nem igen termett rózsa. Tövis annál bővebben. Sebző tövis még a költészet rózsatövén is.

A különös esetről ime saját jelentése — szándékos kendőzésével a rá nézve terhelő mozzanatoknak — Görgeyhez:

«Klapka tábornok s helyettes hadügyminiszter,
Görgey Arthur fővezér és hadügyminiszter úrnak
Budavár alatt.

Debreczen, május 10-én. 1849.

A «Honvéd» című kolozsvári lapban Bem altábornagy urnak a honvédelmi bizottmányhoz f. évi április 23-áról írt és a «Márciusius tizenötödike» 69-ik számában mellékelt levele megjelenvén, általában hire volt, hogy ezen levelet az előbb nevezett hirlap szerkesztőségével minden megbízás vagy felhatalmazás nélkül Petőfi Sándor százados közölte.

Erre néhány nap előtt Petőfi Sándor itt Debreczenben őrnagyi öltözetben előttem személyesen megjelent. Én őt a sajtóvali ezen visszaélése miatt kérdőre vonván, figyelmeztetém, mennyire helytelen olyasmit a nyilvánosság elé hozni, minek nyilvánítása nemcsak a lovagiassággal meg nem fér, hanem a mostani bonyodalmak közt káros meghasonlást is idézhet elő, azt tanácsolván továbbá neki, hogy azon esetben, ha journalistikai hajlamát ilyen nem nyilvánosság elé tartozó tárgyra nézve sem képes fékezni, nyújtsa be inkább tisztérőli lemondását,

megjegyezvén egyszersmind, hogy őt egy őrnagynak sem rangja, sem öltözete nem illeti, miután még a hadügyminiszterium által őrnagygyá kinevezve nincs. Mire ő kijelentvén, hogy a kérdéses levelet csak magyarra fordítá, egyben szabadsággali távozását óhajtja, én pedig orvosi bizonyítvány benyújtására utasítván őt, bevállá, hogy nem bir azon önmegtagadással, mely a katonaságnál szükséges és ennél fogva a 2. pont alatt idezárt lemondványát benyújtá.

Mielőtt azonban én a lemondásnak 3. pont alatt ide mellékelt elfogadását neki kézbesítettem volna, tőle mai napon Szolnokról 4. pont alatt idezárt levelet vettem.

Kérem hadügyminiszter urat, méltóztassék ezen egész ügyet, azon káros befolyás tekintetéből, melyet az illetén kihágások az egész hadsereg fegyelmére, az előljárók iránt tartozó tiszteletre, következésképp a veszély-környezett hazára nézve gyakorolhatnak, kellő figyelemre méltatni.

Elmellőzvéen saját személyes tekintélyemet, egyedül csak jelen tiszti állásomat, mint hadügyminiszter kívánom tekintetbe vétetni; méltóztassék azért az ügyet kimerítőleg tárgyalatni s megsértett nevem-, becsületes és hazafiságomnak példás elégtételt adni; mert úgy hiszem, a legközelebb mult idők eseményei- és fáradalmaim elég tanúságai annak, hogy mennyire alaptalanok Petőfi népköltőnek vádjai.

Petőfi századost illetőleg még különösen megjegyzendőnek tartom, hogy ő Mészáros Lázár altábornagy és volt hadügyminiszter úr által alapos oknál fogva történt rendreutasítás miatt már február hóban beadta századosi tisztéről való lemondását, és ez a belügyminiszterium f. é. a/h. 4162. sz. a. kelt intézménye szerint el is fogadtatott; később ugyan Bem altábornagy őt ismét századossá kinevezte, de a hadügyminiszterium által e rangjában meg nem erősítettett, annál kevésbé kapott őrnagyi patenst, valamint Bem altábornagy úr által sem lőn a csatatéren kinevezve, következésképp mint ilyen nem is tekinthető;

továbbá Petőfi sem szabadsági engedelmet, sem erről szóló bizonyítványt nem kapott, mégis eltávozott és saját kényéből tartózkodik a fővárosban.

Petőfi már két ízben sérté meg büntetést érdemlő módon nyilvános lapokban előjárói iránt tartozó tiszteletet és nem átalla szint ily módon tisztelettel megöszült, volt hadügyminiszterünk Mészáros altábornagy urra egy gúnykölteményt kibocsátani.»

Klapka, s. k.

Klapkának a lényegben tagadhatlanul igaza van. De egyről, úgy látszik, már teljesen megfeledkezett. Arról, hogy Petőfi hánya-veti föllépése, önkényes eljárása, fegyelemtipró viselkedése csak miniatürek-iadása a tiszafüredi katonai lázongásnak s hogy voltaképen Görgey volt ott apja, ő meg dajkája annak a szerencsétlen föltevésnek, mely fattyúhajtásaiban és végkövetkezményeiben lassan, de biztosan öló méregként megtámadta, megbontotta s fölemésztette elháríthatlanul a forradalmi kormányzat egész organizmusát, — azon föltevésnek t. i., hogy a honv. bizottság megalakulása után sok szó fér úgy a törvényhozó, mint a végrehajtó hatalom törvényességéhez s szembeszállani ennek akár tényezőivel, akár tényeivel — a Görgey-fajta váczkiáltvány és példa nyomdokain — ha fizikailag lehet, erkölcsileg is szabad...

Görgey egyébként sokkal komolyabb és nagyobb dolgokon járatta már ekkor az esztét, hogyszem ily apróságokkal bibelődjék. Abban maradt a házi pörpatvar hivatalos eligazítása.

De Buda ostroma alatt a két nagy ellenfél — a lángdalú lantos és lángeszű vezér véletlenül egy-

másba botlottak a Svábhegyen. S Klapka kivánságára megindulván a hivatalos vizsgálat, Petőfire előzetesen is pár napi szobafogságot mértek. Pro forma két tiszt kegyelmet kért aztán a költő részére, a ki egy vulkánal szívében távozott s izzó haragjában egész lávatengert ontott Klapka fejére egy inkább verses, mint költői impromptaben és kitörésekben.

A közvéleményt és közérdeklődést lekötötték Budavár ostromának lassú menete és izgalmas mellékkörülményei, hogy Klapka-Petőfi-huzavona csak pillanatokra keltett országos feltűnést. Zajosabb hullámvásba a kedélyeket így sem hozta. Ki is törődött volna egy báránnyal, mikor vészteljes fergeteg vetette már előre árnyékát a Kárpátok felől, — s a belső meghasonlás ijesztő jelenségekben lépett mindig kirívóbban és kihívóbban a nyilvánosság elé?

Rövid időn önsúlylyal nehezedik hazafi keblekre a czáfolatlan zord valóság, hogy 150,000 muszka és ugyanannyi osztrák zsoldosnak csak 135,000 honvéddel állhat elébe a nemzeti lobogó... s megrendül a sziklaerős hit és legvérmesebb remény, mikor Nagy Sándor és Perczel hangosan címezgetik árulónak a fővezért, a ki szemefénye volt eddig a lelkesülő, s utolsó szalmaszála maholnap a csüggedező magyar népnek...

Kossuth sürgetésére Klapka most az egész országot átölelő hadműveleti tervet készít sebtiben. Szintén időszerű indítványát, hogy népfölkeléshez közel álló általános mozgósítással 16—36 évig

fegyvert adjanak minden magyar kézbe: elejti s félrendszabályokkal pótolja a minisztertanács.

S minthogy Nagy Sándor félhivatalos vádjai előtt egészen szemet húnyni nem lehetett, bizalmas küldetésben körülnéz ugyan a budai táborban Klapka s «fájdalmasan tapasztalja, hogy Görgey főhadiszállásán következetesen tápláltatik a Kossuth elleni gyűlölet», de erélyesb beavatkozásra nem lelvén elég okot, négyszemközt végez a panaszossal, s «midőn ez Görgeynek még becsületességét és hűségét is kétségbevonja», barátságos eszmecserével próbálja őt megnyugtatni.

Vajjon nyugodt volt-e? s föltétlenül bizott és megbizott-e ő maga Görgeyben azok után, a miket látott és hallott?...

Emlékiratai-ban elhallgatja. De sokat jelentő tény, hogy Budavára megvétele után azonnal visszakéredzik Komáromba, s átveszi ott Guyontól a parancsnoki tisztelet. *Emlékiratai*-nak pedig épen ezen a lapján a következő történelmi fontosságú tiltakozás olvasható:

«*Kemény Zsigmond hátrahagyott iratai*-ban, melyeket Beksics Gusztáv adott ki, egyebek között van egy hely, mely az én hadügyminiszteri működésekre vonatkozik, s a melynek tartalmát itt a leghatározottabban vissza kell utasítanom. *Kemény egy Kossuth elleni összeesküvésről szól, a melyben én részt vettem volna.* Úgy látszik, hogy az öreg úr azokat az értekezleteket, melyek a «békepárt» és Stein ezredes közt még az én megérkezésem előtt folytak, olybá veszi, mintha azokat velem tartották

volna. Kossuthhoz való viszonyom abban az időben, midőn a hadügyminiszteriumot vezettem, folyton a legőszintébb és legnyiltabb volt, s a legtávolabbról sem juthatott eszembe ellene oly terveket kovácsolni, a milyenekkel Kemény gyanúsít.»

VI.

Haynau! — A néma fővezér. — Pered és Zsigárd. — Három a táncz. — Huszonnégy óra a fővárosban. — Kossuth haditerve. — Trop tard! — Prætorianusok Görgey körül. — Klapka mint közvetítő. — Drága könnyek ősz pillákon. — Görgey színt vall. — Római jellem római erély híján. — A haza szent nevében! — Az aradi szemfedő első szála. — A legvéresebb csata. — Benn az örvény sodrában.

Az orosz invasióval új ember kellett az osztrák sereg élére is. «Tábornok — a Caraffa iskolájából. Katona és bakó egy személyben.»

Akadt keresés nélkül! Családi neve szerint: Haynau! Olaszországi szereplése után: a bresciai hyéna! VÉRÖZÖNNEL, ártatlan vér özönével írta be e nevet Italia évkönyveibe. Özvegyek és árvák égő könnye kiáltott ott ezzel bosszúért az égre! S egy óriási temető új keresztekkel telt meg friss sírhal-
mok fölött, a miket Haynau vadállati bosszúja népesített be védtelen áldozatok-, politikai martirokkal.

Úgy kezdte nálunk, a hogyan ott végezte.

Alig teszi lábát magyar földre, megvillan kezében itt is a — hóhérpallos.

Mednyánszky László báró őrnagyot, *Gruber* századost, *Razga* prot. lelkészt egymás után — törvényes eljárásnak még a színét is mellőzve — vérpadra huczolják az ő parancsából.

Memento véres betűkben, mi vár a magyarra, ha legyőzetik?

Kossuth megérzi és megérti azt!

Velőtrázó hangokon hívja föl nemzetét kétségbeesett védekezésre. Szívszaggató fohászokkal esdekel Európának segélyért végveszélyben forgó hazája számára.

Visszhang felel mindenfelől.

Csak Görgey lelkében nem! Sötét gondolatok születnek, nőnek, kelnek ott szárnyra tömegesen! S ha nem tervszerű árulás, nemzetölő tévedések és botlások irtózatos szövevénye minden szava, tette s hadvezéri egész eljárása innen kezdve...

Halotti lepel egyeseknek, szemfödél millióknak.

Azok közé tartozom, kik a tárpéji szirtet kevésbé szent, de ép oly szomorú helynek nézik, mint a Golgothát. Sőt talán még szomorúbbnak. Vesztőhely, a hol egy nemzet a bíró és végrehajtó, s saját vérével festi pirosra a köveket, mélyebben meghat és megrendít az egyéni önkény és visszatorlás bármily iszonyatos és embertelen kicsapongásainál. S midőn a felizgatott közvélemény örjöngő lelkesedés vad lázában, vagy bosszút szomjazva vak dühében ráteszi kezét történelmi szereplőre, valami titokzatos reakció lelkemben mindig arra sarkal, hogy az áldozat pártjára keljek s megfőlebbezzem a vesztés fél pörét a nagy tömeg elhamarkodott vagy egyoldalú ítéletével szemben egy magasb és igazságosb forum, — a történelem elfogulatlan forumához.

Görgeyre nézve «e fölebbezést bona fide» — ő maga tette lehetetlenné emlékirataival. Csak lelketlen kalandor beszélhet, írhat így oly időben, mikor elbukott hazája vérben fetreng, könyben ázik, rabigában senyved; koszorús bajtársainak egy része bitófa tövében alszik, másik része nyirkos börtön fenekén sínlik vagy hontalanul bolyong szanaszét a nagy világban... S az eltiprott nemzet sziklákat is megindító mély gyászában és keservében némi vigaszt és reményt csak a közelmúlt emlékeiből meríthet... Ausztria kegyelemkenyerén szánalmas alak volna Görgey e cynismus nélkül is. De tárgyilagos önvédelmét jogosnak kellene elismernünk, érveit a multa nézve jóindulattal latolgatnunk, vallomásait a bányavárosi, gödöllői, váczi stb. nagy napok verőfényében látnunk, ha az emigráció nyílt és erős vádjaira helyzete által parancsolt szerény, mérsékelt hangon felel, — s nem árulja el minden sorával, hogy az osztrák nyugdíj ropogós bankói neki «non olent», sőt hogy rászolgálni szándékszik ezekre, midőn legszentebb és legdrágább neveiben és emlékeiben állítja pellengérré a magyar szabadságharczot... Ám legyen igazuk az új korszak Ivánkáinak, hogy Görgey nem volt hazaáruló! a szívtelen ember és rossz hazafi látszata alól, a «Mein Leben és Wirken» megjelenése után egy Oczeánnal sem lehet őt tisztára mosni. S adassék bár meg neki a legteljesebb fölmentés *szándékaira* nézve; cselekvése fölött kérlelhetlenül pálczát törnek az elpalástolhatlan rideg tények még azon enyhe formában is, a hogyan Klapka jegyezgette

föl azokat, különböző irataiban mindig bőkezű kimélettel és sokszor majdnem subjectiv kedvezéssel és végrehajtással.*

Budavára ismét a miénk lévén, a magyar kormány is tüstént székhelyet cserél. Visszatérése és bevonulása a fővárosba vetekedett a legzajosb, legfényesb kapitoleumi diadalmenettel. Az ifjú tavasz minden virágát odaszórták a kormányzó négyes fogata elé... s önfeledt, mámoros föllángolással torokszakadtából éljeneztek még azok is, a kik pár nap előtt — Hentzi bombáitól koldusbotra jutván, kezeiket tördelték, hajukat tépdesték az utczákon s pokolra kívántak minden forradalmat.

Ugyanaz a színvakság ejtette most is tévedésbe a magyar közvéleményt, a mely nem rég minapában Windischgrätz hgnek vette el a szemvilágát. A főváros politikai jelentőségével mérvén a legújabb fordulat stratégiai fontosságát és becsét, 1000 emberből 999 szentül hitte, hogy túl vagyunk

* Görgeynek pár évvel ezelőtt néhány kormánypárti volt honvéd, aktualis politikai czélzattal, Visegrádon fölirotot kézbesített, hogy nem tekintik őt hazaárulónak. E furcsa okmányt Klapka is aláírta. S *Emlékiratai* egy jegyzetében újból ismétli, hogy nem bánta meg nagylelkűségét, s föntartja, a mit ott aláírt. Ha Isten segít, «Kossuth» és «Klapka» életrajza után megírom Görgeyét is, kinek 49-diki szereplését eddigelé leginkább csak «fegyelmi szempontból», vonatkozásában a kormányhoz és kormányzóhoz, rostálgatták. Arra, hogy Görgey hazaárulónak bélyegeztessék végérvénynyel, ez az egyoldalú vizsgálat nem adhat elég szilárd és széles alapot. Itt az ideje, mélyebben belepillantani, a már túlgazdag anyagkészlet világánál, e fenomenalis katonai nagyság veséibe; kitörülni őt a szabadságharcz halhatatlanjai közül s odalökni martalékul az örök halálnak és kárhozatnak, csakis akkor lesz jogos, ha így sikerül rásütni, hogy a haza *elvezetése* és *elárulása* erkölcsileg is egyet jelent nála. — *Dr. V. E.*

az árkon, s «a budapesti polgárság, írja Kossuth Klapkának, bennünk a nemzeti szabadság és függetlenség eszméjét — mely káprázatos tündérálmából boldogító valósággá lett immár — üdvözölte és ünnepelte».

Görgey persze nem ringatta magát ily édes, de balga önámításban. Az orosz intervenczióban halálos döfést látott ő már akkor is, mikor kémei más tudósítások révén, számokban még nem volt biztos tudomása ennek anyagi ereje és mérvei felől.

S tiszttában lévén azzal is, hogy ő a helyzet ura s kezében a jövő kulcsa, elhatározta, hogy ezentúl a maga útján fog járni s füle mellett bocsátja el a kormánynak saját terveibe ütköző bármily utasítását.

Túlságosan közlékeny Görgey soha sem is volt. Útszéli adomában közszájon forgott azon megjegyzése, hogy «a tűzbe dobná sipkáját, ha szándékaiból valamicskét megsejtene». De most még azok előtt is titkolózott, a kiknek hivatalos jogczímök volt az ő bizalmára; névszerint Klapka előtt is — azért, «mert túlbizalmas lábon áll Kossuthtal».

Méltán sóhajt föl hát utóbbi, Klapkának czímzett egyik levelében: «Megvallom, nekem ez az állapot nagy aggodalmat okoz...» s nagy oka van kérni: «hasson Görgeyre jó irányban, térítse igaz útra!» Rövid idő multán már három vereségről röpül vész hír a fővárosba, s Pered, Zsigárd, Győr szomorú három emléke lesz mindenha évkönyveinkben a Görgey «néma» önfejűségének.

Habár a magyar eget derültnek az oroszok be-

törésén innen csak az optimisták látták: három ilyen villámcsapás *egyszerre* mégis váratlanul jött mindeneknek s megrendítette a legerősebb kebleket is.

«Az erőknek összpontosítása és egyesítése a Tisza vagy Maros vidékén, kiált föl látnoki inspirációval Kossuth, az egyetlen eszköz, mely a hazát ily nagy veszélyből megmentheti.» S midőn Klapka, a ki magánügyben ép ekkor a fővárosban járván, fölkeresi a kormányzót, egy véleményben van vele, azonnal kiadja a szélrózsa minden irányában idecélező parancsait az egyes seregvezéreknek.

Igazi villámcsapás aztán a kormányra az a lakonikus válasz volt, melyet Görgeytől kapott.

A feldunai hadsereg parancsnoka, milliók szemében félisten a mult czimén s legerősebb horgonya milliók reményének a jövőt illetőleg is, — noha pár nappal előbb föltétlenül csatlakozott a kormány fölfogásához, szárazon tudatja, «hogy ő az ellenség túlnyomó ereje ellen nem képes tovább fődözni a fővárost; annyira nem, hogy ő maga is kénytelen föladni a Duna jobb partját s meglapulni Komárom védszárnyai alatt. Ha a kormány kész ebbe a várba jönni, jó; ha nem, üsse föl másutt székhelyét, neki pedig mihamarabb küldjön bőségesen pénzt.»

A ki ekkora doronggal köszön, annak szálfával szokás válaszolni. Kossuth, a haza érdekében, zsebre rakott eddig mindenféle személyes sérelmet és megaláztatást Görgeytől. Ámde most nem csupán róla s a kormányzói méltóságról vagy a kor-

mány tekintélyéről, hanem a hazáról, a haza léte-
léről volt szó. Ép azért haladéktalanul a következő
sorokat intézte Klapkához:

«Kedves tábornok úr!

Görgei megszegte szavát, melyet nekem tegnap egy
miniszter és két tábornok által küldött.

Legyen hadügyminiszter — de fővezér egy pillanatig
se lehet tovább.

Mészáros altábornagy fővezérré kineveztetett.

Görgei talán nem fog engedelmeskedni! Ez gyalázat
volna! Ez árulás lenne! Ép úgy mint a szószegés és a vak
alárendeltség Bayer befolyásának árulással határos! Bor-
zasztó a mit nekem ír!

Tábornok úr! A haza, Európa szabadsága függ attól,
hogy a hadseregben most egyenetlenség és pártviszály elő-
ne álljon!

Én önben római jellemet tisztetek. A haza és a sza-
badság mindenek előtt! Támogassa Mészáros altáborna-
gyot. Az indító okokat közölni fogom önnel.

Isten és a történet ítél mindnyájunk felett!

Önben nem fogok csalódní tábornok úr!

Pest, 1849. júl. 1.

Kossuth, kormányzó.»

8879/k.

«Az ország kormányzója Klapka tábornok úrnak.

Ezennel tudósítom tábornok urat, hogy az ország által
reám ruházott hatalomnál fogva mai nap a nemzet nevé-
ben Mészáros Lázár altábornagyot (a miniszteri tanács
meghallgatásával és hozzájárultával) hazánk összes had-
seregei fővezérévé kineveztem és ezennel a nemzet nevé-
ben rendelem és parancsolom, hogy az ő rendeleteinek,
intézkedéseinek minden hadtest, hadosztály és várparancs-
nok s általában az összes hadsereg magát alávesse s őt
törvényes fővezérüknek ismerni elengedhetlen hazafiui

kötelességöknek tartsák; senki a haza elleni fellázadás bűne alatt másképp ne cselekedjék.

A nemzet és szabadság nevében elvárom tábornok urnak annyi hősiességgel és önfeláldozással tanúsított hazaszeretetétől, hogy ezen rendeletnek a parancsnoksága alatti seregnél mindenkitől pontos engedelmességet szerezni, s a hazánkat, sőt Európa szabadságát a jelen vészes pillanatban egyedül megmenteni képes egyetértést előmozdítani, s hazánk és a szabadság megmentésében mind-ekkorig tanúsított hűségével, vitézségével és loyaltásával minden személyes tekintetet félretéve közremunkálni buzgalkodandik, miért tábornok urat a haza szeretetéről, az önértet magasztos jutalmáról s a világ és a história méltánylatáról a nemzet nevében tisztelettel biztosítom.

Kelt Pesten, 1849. jul. 1.

Kossuth Lajos,
az ország kormányzója.

Szemere Bertalan,
miniszterelnök.

A jó öreg Mészáros hazafias önmegadással ugyanakkor hajóra szállt s szerencsésen eljutott Almásig. Klapka malicziózus megjegyzése szerint ágyúszó ütvén itt meg fülét, élt a gyanúpörrel, s hogyses az osztrákok vagy muszkák harminczadjára jusson, re optime gesta, visszaevezett inkább a biztos révbe . . .

Fölösleges megjegyeznünk, hogy a kormány darázsfaszekbe nyúlt. Rég kiadván kezéből a kardot, melylyel az ilyfajta gordiusi csomó baj nélkül vágható ketté, intézkedései holtbetűnél többet nem igen jelenthettek.

Görgey tábornok megfordította a tételt. Ha két hivatal sok egy embernek, no hát legyen más a hadügyminiszter. Fővezérül neki csak Görgey kell,

Közvetítésre megint Klapka vállalkozott. Tapintatos föllépése elsimította a botrányt legalább annyiban, hogy a kormány szégyene kisebb körben rekedt. Kimondhatlan megindító drámai jelenet fejlődött ki, mikor e tárgyban Pesten járt. Az ősz *Csányi*, a ki apai szeretettel csüngött Görgeyn, félrehívta Klapkát: «beesett arczán egy könyecsepp pergett végig, s remegő hangon mondá, hogy a hazát a bukás szélén látja. Még megmenthető, ha Görgey nemcsak eszére, de szívére is hallgat». E végből levelet is küldött neki, egy eszményi, nemes lélek olvasztó melegségével kérve: «ne szakadjon el a kormánytól s ne gátolja tovább a haderők összpontosítását, a mi nélkül a haza megmentését csak remélni sem lehet».

Görgey konoksága megingott egy pillanatra. Lemondott a hadügyminiszterségről s beleegyezett, hogy levonul a Duna balpartján a központ s onnan a Tisza felé. Bayer átkos befolyása azonban virradóra visszaterelte ismét a régi állásba. Görgey határozottan és másíthatlanul kijelentette most Klapkának, hogy döntő csata nélkül nem fordít hátat az ellenségnek. Ne mondják, hogy hátulsó ajtón illant el. Előbb a Duna jobb partján végez; s ott vágja keresztül magát délnek».

E látszólag büszke és férfias nyilatkozat menthetlenül megásta sírját a magyar ügynek. Ha Görgey a nemzeti had zömével levonul délre (a mit a balparton egyetlen lövés nélkül kivihet vala), — s lángelméje teljes megfeszítésével élére állván az egyesült összerőnek, mint a lipcsei csata-

vesztés után hasonló körülmények közt, az első invasio idején Franciaországban Napoleon: így veti rá magát a még különvált ellenségre, — a muszka hadnak aligha nem romjai egyesülhetnek csupán az osztrákkal s ezzel röviden elbánni Görgeynek már csak gyerekjáték lehetett volna.

Valóságos jósigék olvashatók Kossuth egyik idevágó levelében Klapkához. «A haza, úgymond, nemcsak ellenség által veszhet el, hanem belső visszavonás által is. És ama halál lehet dicső, de ez csak szégyenteljes, mert ez a nemzetnek öngyilkolása.»

S mindennél jellemzőbb és élesebb világot vetnek a viszonyra, mely a kormány és a felső dunai hadtest közt létezett, a következő furcsa sorok, a mikkel Mészáros, a címzetes fővezér, Görgeyhez menesztett egyik rendeletét kezdi:

«Főhadiszállás. Pest, 1849. jul. 9. Ezennel felhívom azon Haza nevében, melyhezi szeretetét annyira nyilvánította, hogy nyilatkozzék egyenesen: *akar-e* a kormány rendeleteinek hódolni vagy nem? jön-e a sereggel vagy nem? hogy tudhassuk magunkat, mihez tartani. A haza veszélyben van. Ha tehát annak mentéséhez *járułni akar*, úgy sürgetőleg szükséges, hogy a seregek — a budai részen a híd, Klapka tábornok jelentése következtében, elrontatván — a balparton induljanak stb.»

Klapka, hasonló meggyőződéstől áthatva, szintén tett még egy utolsó kísérletet, hogy Görgey a balparton közeledjék az ország különböző pontjai-

ról már a Tiszának tartó többi hadoszlophoz... Kérelmére haditanács ült össze s hevesen szellőztették ott e kérdést. De *Leiningen, Pöltenberg* s velök egy csomó praetorianus leszavazták őt... S a két első álmában sem képzelte, hogy Görgey szövetségén már kifeszítve áll szemfedőjökhez az osztováta, s ők maguk sajátkezüleg szövök most belé abba az — első szálát, midőn készebbek valának *tisztességes egyezkedésbe bocsátkozni az ellenséggel*, mint simulni a kormány intenczióihoz».*

Nem gyöngeség jele, csak meghajlás a fatum előtt, hogy *Klapka* most beadja derekát, sőt elválalja az áttörés megkísérlésénél a vezényletet is. A leghitelesebb tanú s legilletékesb bíró együttes tekintélyével állíthatja ilyképen, hogy «ez volt legvéresebb csatája az egész szabadságharcznak».

Görgey, a ki egy kisebb csatározásban néhány nappal előbb súlyosan megsebesült, a bástya fokáról szemlélte a céltalan vérontást. Saját szemével szerzhetett így meggyőződést, hogy makacs ragaszkodása egy kivihetlen tervhez ime ellene fordul s kiszámíthatlan egyéb következményeket nem említve, érzékeny csorbát ejt az ő hadvezéri hírnevén is.

Rüstow szerint a magyar csatarendnek az volt a főhibája, hogy hadseregünk az egész félkörben egyenlő számban volt fölállítva. Ez az elhelyezés

* Az egyezkedés szó, mondja *Emlékirataiban* Klapka, itt merült föl először e beszélgetésben. Pár hét elég volt, hogy e hajlam — föltétlen megadássá puhuljon, s piczi magból akkora fa nőjjön, melyből 13 hős számára telt vérpad és bitófa Aradon.

már csirájában elfojtott minden sikert.* Idejárult az egyes osztályok fonák vagy erélytelen működése, mely az áttörést teljesen megghiúsította, noha az időjárás (reggel a sűrű köd, később pedig az eső, mely mozdulatainkat elfödte) igen kedvezett a támadásnak.

Azon föltevés mellett, hogy az ellenség visszanyomatva Győr felé fog huzódni, az áttörés célpontja Nagy-Igmánd volt. E központon Csém ellen Klapka maga vezényelte a legderekkabb hadtestet, a III-dikat. Három óráig előnyben itt a magyar zászló vala. S mikor az oroszok is beavatkoztak, 140 ágyú bömbölt s rengeté a földet. A többi hadosztály ellenben kevesebb szerencsével működött s 5 óra tájban össze-vissza kavarodva sietett vissza a sánczok árnyékába. Ezzel eldőlt a nap sorsa. Klapka sem tehetett mást, mint megadni a jelt a visszavonulásra... A III. hadtest egymaga 600 emberét s 42 derék tisztjét síratta pótolhatlan veszteségképen.

Csak most szánta rá magát Görgey, hogy lehangolt csapataival a Duna balpartján távozik Komáromból. Még az nap este elbúcsúzott Klapkától, «ezúttal nem oly szívesen, mint máskor»; s az ország bástyájának, korlátlan hatáskörrel, méltó öreül, Klapka egyedül maradt vissza — két hadtesttel.

* Kerékgyártó, *Tíz év Magyarország történetéből*. II. k. 667. l. Rüstow, *Az 1848—49-ki hadjárat*. II. k. ford. Aldor I.

VII.

Magyar Leyden. — Becsület vagy halál. — Vész hírek mindenfelől. — Menekültek süllyedő hajóról. — Post festa. — Őszi virág korhatag fán. — Csalfa álmok. — Tört remények. — Syrén és anakonda. — Dritter im Bunde. — Szabott ár. — Verébijesztő — sasok ellen. — Újabb rémhírek. — Országbátyájából temetökerítés. — Pompes funébres. — Kortársak ítélete.

A hol olcsó prédát és hullaszagot érez, nyakrafőre ott terem mindig egy falánk patkány- és varjú-sereg...

Az osztrák vezénylet Görgey elvonulása miatt Komáromban sem igen látott többet egy nagy koporsónál vagy sírboltnál. Ereje zömével Buda felé nyomult tehát, hogy a más irányból közeledő muszkákkal keresztűzbe fogják a magyar derékhadat. A koporsót őrizni, a sírbolt kapuja elé untig elég néhány zászlóalj! Ezek aztán víg áldomást csaptak az őrség szemeláttára, s hogy a kora lakzi még torkukra is forrhat, bolondnak nézik, a ki mondja, hiszi...

Pedig a bevehetlen ősi vár korántsem volt koporsó, csak — kalitka, holt tetemek helyett élő sasokkal, a miknek szárnyai is még épek s körmei csak oly élesek valának, mint csaknem a közelmúlt időkben, melyeket szepegve és nyögve emlegettek, sírattak a patkányok és varjak.

A vái falai közé mintegy 18—20,000 derék vitéz szorult. Vezérok homlokán hervadhatlan, örök zöld babér! S minden csapatnak egy-egy hős az élén; oly férfiak, mint *Jánik*, *Rakovszky*, *Kosztolányi*, *Eszterházy Pál* ezredesek, *Szilágyi*, *Prágai*, *Horváth*, *Mednyánszky* alezredesek, a fiatal gróf *Károlyi Sándor* és mások, a kik mindnyájan vérkeresztségben nyertek örök dicső nevet. A kormányt szabadságharcunk egyik legfenségesb alakja, az öreg *Ujházy László* képviselte.

A közszellemet legméltóbban és szembeötlőbben azok a harsogó éljenek tolmácsolták, a mikkel Klapka jun. 13-án kelt következő napiparancsát fogadta a helyőrség:

«Hadfiak!

Elérkezett a pillanat, melyben úgy kell magunkat tekintenünk, mint a kik úgy a főhadseregtől mint a kormánytól teljesen elzáratva, csupán saját erőnkre vagyunk utalva.

Csak önmagunkban bízva s kölcsönös egyetértésben élve, nézhetünk bátran és csüggedetlenül a jövőbe. Csupán ez buzdíthat és erősíthet és kell, hogy buzdítson és erősítsen nagy feladatunk megoldásában.

Hadfiak! Nekünk igazolnunk kell a bizalmat, melyet a nemzet képviselői által belénk helyezett, s azért hozzátok, — hozzátok, kik oly sok véres győzelmet vívtatok ki s ezáltal a nemzet büszkesége és díszévé levétek, a következő szavakat intézem: Mindenki vessen számot magával! Bármint alakuljanak is a viszonyok, már most ki mondom, mi ezt a helyet csak becsülettel hagyhatjuk el, avagy ennek összeomló romjai temetnek el mindnyájunkat!!

Éljen a haza és annak vitéz hadserege!!!»

A külvilágtól teljesen elvágni a várat, az ostromló had még ha komolyan akarja is, akkor sem tudja vala ez időtájt. Tehetetlen dühvel kellett néznie és elnéznie, terhök alatt roskadozó szénászekerek, jól táplált vágómarhák százával s másfajta élelmi szerek mint özönlenek a belső raktárakba a környékbeli közel és távol falukból; sőt egy-egy merész kémszemléről és portyázásból oly hadizsákmánnyal, fegyverrel és löporral, hírlapokkal és elfogott hivatalos iratokkal tértek meg a huszárok, melyek az adott körülmények közt százszoros beccsel birtak.

Fölös számmal jutottak be persze így a várba vész hírek is; váczi csúfos veresége felől hosszabb levélben maga Görgey tudósította Klapkát.* S jöttek nemsokára a sülyedő hajóról csapatostul mindenfajta menekülők, a kik részint a váczi csatában züllödték el a főhadtól, részint menetközben maradoztak el egy és más okból, s bujdosva nádon és az éren, lappangva erdőben nappal, gyalogolva étlen, szomjan éjjel, — kerülő és járatlan úton, a sűrű tömegekben előrerontó muszkarajok közepette, nagynehezen elvergődtek Komáromba; a nagyobb rész

* Komikus hatást tenne az előzmények folytán, ha nem leendett oly szomorú a folytatás, — a kérdéses levél következő passussa: «A haza érdekében tanácsosbnak tartám, hogy seregemmel Vácznál az áttörést meg ne kísértsem, hanem a teljesen biztos Losonez-Putnoki országútra térjek,» hogy a mily *hamar csak lehet, Magyarország többi haderejével egyesülhessek*». Két-három hét előtt bezzeg hiába rimázkodott neki Kossuth és Mészáros. Pedig akkor szintily biztos, de sokkal *rövidebb* úton, *számitag* és *erkölcsileg intakt* s nem egy óráról-órára apadó, kétségbeesésig le- és többszörösen megvert sereget vihetett volna a közös zászló alá.

itt remélvén leginkább biztosíthatni a bőrét; a kisebb töredék, hogy együtt temetkezzék a várórséggel a romok alá, ha az általános összeomlásnál e víhatlan bástyákra hasonló vég várakozik.

S akár mint mosolyog és évődik is emlékirataiban a jó öreg Mészáros, ez utolsó és legnehezebb órákban bebizonyította Klapka, hogy Kossuth nem hiába vesztegette rá a «római jellem» címét.

A rémhírek, a helyett, hogy felhöként borulnának lelkére s megsibbasztanák erélyét, — inkább cselekvésre sarkalják s lángokká lesznek, a mikben az arany megszabadul minden salaktól — örök alkotások méltó anyagául.

Portyázó huszárjai néhány oly fontos okmányt csíptek el, a mikből hitelesen megtudta Klapka a megszálló hadnak úgy számerejét, mint elhelyezését.

Rögtön elhatározta, hogy nagyobb szabású csapást fog mérni rá a Dunának előbb jobb, aztán a balpartján, s ha e vakmerő coup elsül, fölforgatja itt a felső Dunánál az ellenség hadállását, tüntetőleg fenyegeti Bécset s megállítja ezzel a délnek ömlő osztrák fősereget, a mi rendkívüli könnyebbség és segítség volna a koncentrált magyar erőknél az elodázhatlan döntő mérkőzésnél.

E szép álm első fele minden részében megvalósult augusztus 3-dikán. A meglepett ellenség hasztalan szedte össze minden erejét s vitte tűzbe utolsó emberét is, hogy pozícióit megvédhesse; a mit a kartács el nem söpört, szétszórta, mint vihar a polyvát, a honvédek igazán viharos szurony-

rohama. Csak Pozsony táján találtak egymásra a vert had foszlányai.

Osztrák részről 1000 halott és sebesült hevert a csatatéren. Ugyanannyira rugott a foglyok száma. Ezek között 48 a tiszt. Két tuczat ágyú, tömérdek löpor, golyó, 2000 ökör, 3000 puska, tömérdek eleség s csinos összeg aprópénz nem megvetendő járuléka a gyönyörű diadalnak.

Még többet nyomott természetesen a stratégiai siker és haszon. Közvetlen hatása alatt a közeleső megyékből 5—6000 ujoncz gyűlt Komáromba, s a föléledő bizalom és újból föllobogó lelkesedés nyomán csaknem bizonyosra vehette Klapka, hogy leg-rövidebb idő alatt 30—40,000 főnyi új hadtestet fog itt síkra állíthatni...

Gyors futár vitt hírt lóhalálban ez örvendetes fordulatról úgy Görgeynek, mint Kossuthnak. Mégis elkésett!... A kormányzó már földönfutó volt török területen, a fővezér hadifogoly dúsan terített asztal mellett muszka társaságban, mikor a jelentés hozzájuk érkezett.

S őszi virág korhadó fán gyümölcsöse itt sem érett.

Augusztus 18-kán az ellenség maga kedveskedett Klapkának egy sürgöny másolatával, melynek minden betűje halálharang kongásaként érintette ennek fülét, szivét. — Ekképen szólt:

«Marburg stb. Haynau táborszernagy futár által, a ki a ma esti vonattal érkezik Schönbrunnba, jelenti ő felségének a császárnak, hogy e hó 13-án Görgey, a lázadók feje, seregének nagy részével,

mintegy 30—40,000 emberrel, *föltétlen kegyelemre megadta magát és letette a fegyvert.*»

Ízetlen, sületlen cselfogás! gondolta első pillanatban Klapka. Valószínű célja: ellensúlyozni az utolsó napok vívmányait s visszariasztani az örséget újabb vállalkozásoktól. Esetleg — takarója egy nagyobb vereség szégyenének, mely délen érte nétan a császári szövetségesek fegyvereit ugyanakkor, mikor ő páholta el itt fön az osztrákokat...

De már a legközelebbi órákban szétfoszlott, fájdalom! e felhőkön épült légvár.

Görgey táborából előbb tiszték, majd közvitézek szállinkóztak Komáromba, a kik megtört lélekkel, fuldokolva mesélték el a csúfságos finale részleteit.

S akárha csak összebeszéltek volna, néhány nappal utóbb az osztrákok jelentkeztek a hagyományos finom mély zsákkal a kövér malaczért, melyet ígérni senki sem ígért ugyan, nekik ellenben annál inkább fájt rá a foguk.

Liebler csász. vezérőrnagy, a csallóközi cserepár csapatok dandárnoka, az alább olvasható gyöngéd billet doux-val kopogtatott az ajtón:

Lak, 1849. aug. 16.

«Hadtestparancsnokom, báró Csorich táborszernagy megbizásából Komárom várába küldöm vezérkari főhadnagyomat báró Büttner, hadi szokás szerint s a népjog védelme alatt mint parlamentairt, hogy önnek Haynau táborszernagy mellékelt proclamatióit kézbesitse.

Ebből világosan láthatja, hogy a további ellentállás önt és az ön csapatait ő Felsége a Császár legmagasabb kegyelmétől mindinkább eltávolítandja.

Ennélfogva én hadtestparancsnokom rendeletére vezérkari főhadnagynom által tárgyalásba bocsátkozom önnel, és meghatalmazom őt ezennel, hogy nevemben beszélhesen és cselekedhessék. Emlékeztetem önt, hogy Görgey példáját kövesse, a jogot és emberiséget méltányolja s a vészthozó és pusztító háborúnak vessen véget.

Jóságos uralkodóm végetlen kegyelméről oly sok példa után bizonyos lehet ön. Kérni fogom említett hadtestparancsnokságomtól, hogy az ön capitulationalis ajánlatát ő Felsége a Császár elé terjessze.

Válaszát Büttner főhadnagynom által még ma elvárom itt Lakon.

Liebler,
vezérőrnagy, dandárnok.

Csorich úr, úgy látszik, arra számított, hogy az első zavarban Klapka is elveszti a fejét, s «bízva a jóságos uralkodó végtelen kegyelmében», noha ezzel felsőbb kezesség nélkül kecsegteti őt szolgáljk, viszontagságos három század története pedig épen az ellenkező mellett tanuskodik «sok példával», — rögtön kiüti a bástyafokra a fehér lobogót...

Ily körmönfont számítás azonban csak akkor szokott beütni, mikor holló szájában a túró, s hiúság együgyűséggel párosulva, olesó prédát biztosít akármí jött-ment éhes rókának.

Klapka válasza spártailag rövid és csattanós:

«Tábornok úr hivatalos jelentésére van szerencsénk tudatni, hogy ide a bánáti és alsó dunai ügyek állásáról semmi hivatalos jelentés nem érkezett, *mi tehát, ha a hazaárulás bűnének vádját magunkra vonni nem akarjuk, semmiféle alkudozásba nem bocsátkozhatunk.*»

Csorich táborszernagynak katonai hírnevén jókora csorbát ütött, hogy a komáromi őrség oly könnyedén megugrasztotta a vár alól, s egy szuszszal az ország határáig kergette volt... Szerette volna ezt kifenni valami szemfényevő, szintén meglepő ténynyel. S mivel Komáromot kardcsapás nélkül kézrekeríteni csakugyan nem mindennapi ügyességre vallott volna, mód nélkül törte fejét, honnan keríthetne hamarjában Klapka számára olyan «hivatalos jelentést», mely az alkuba bocsátkozást «hazaárulás bűnének» félelme nélkül tenné lehetségessé.

Akad a véletlen révén ilyen is. Amicsoff muszka ezredes* magától Görgeytől hozott egy félrőfös levelet, melyben a fővezér apróra elmondja «kedves barátjának, Klapkának» a világosi föltétlen meghódolás harcztéri és politikai közvetlen előzményeit, erkölcsi és másféle főbb indokait; de a melyből elég átvenni ide a fölöttébb jellemző zárósortokat.

«Volt ugyan még egy visszavonulási út számomra Aradról Radnán át Erdélybe. De a hazámra való tekintet, — melynek minden áron békét akartam szerezni — arra indított, hogy a fegyvereket tegyem le.

Előbb azonban felszólítottam az ideiglenes kormányt annak belátására, hogy többé úgy sem segíthet a hazán,

* Valamivel hamarább Iszakoff, a czár hadsegéde járt a várban. Ő hozta meg másolatát azon gyászos emlékű levélnek, melyben Görgey Rüdigernek tudtul adja, hogy föltétlenül kapitulál. S ugyancsak ő jelezte Klapkának, hogy Görgey főnnebbi levele már útban van, s ki fogja egészíteni az ő küldetését.

sőt azt még mélyebben dönti a szerencsétlenségbe, tehát mondjon le!

Ezt meg is tette és minden polgári és katonai hatalmat az én kezeimbe helyezett, mire én, minthogy az idő sürgetett, azt a gyors, de mindazáltal jól megfontolt határozatot hoztam magamban, hogy ő Felsege az orosz czár serege előtt a fegyvert feltétlenül letegyük!

Legvitézebb és derekabb csapataim beleegyezésüket adták ebbe. Arad környékéről valamennyi hadosztály önként csatlakozott hozzám, Arad vára is, Damjanichsal élén, kijelenté, hogy hasonlólag akar cselekedni!

Eddigelé oly bánásmódban részesülünk, a melyet derék katonának derék katonától várnia lehet!

Fontold meg, mit tehetsz és mit kelljen tenned.

Nagy-Várad, 1849. aug. 16.

Görgei Arthur.»

E mézes-mázos fölhívásnak, mely a sorok közé rejtí valódi céljait, Haynau azzal hitt időszerű nyomatékokot adni, hogy ő meg a saját modorában rivall rá Klapkára, s a Lybler syrén és Görgey anakonda énekébe belekever néhány erősebb hangot is, a hyéna ijesztő vonításából.

Miután nagy garral földicsekedett, «személyes vezetése alatt» hogyan tiporta el a csász. hadsereg Szegednél, Temesvárnál s Lugostól Déváiig az összes magyar hadoszlopokat, odavetve pár szóban megemlékezik a világozi fegyverletételtől is s ezután így folytatja:

«Így hát úgynevezett magyar sereg igazán nem létezik többé; s a még megtartott Komárom vára egészen magára van hagyatva, a nélkül, hogy legkisebb kilátása is lehetne pótcapatokra, de egyszersmind a nélkül, hogy őrsége

részünkről a legkisebb kiméltre is számíthatna az esetben, ha a vár önként és azonnal meg nem adná magát.

Csapatainak sorsa tehát az ön kezében van. Szükségtelen sanyarúságot hozna reájuk, ha a vár kitartó védelmezésével összekötött hadi dicsőség tévhitétől vezettetve, ön a *törvényes királya és ura elleni rebellis ellenszegülésben az ő kárukra továbbra is makacsúl meg akarna maradni.*

Komolyan felszólítom tehát, hogy a körülzáró sereg parancsnokának, báró Csorich altábornagynak, azonnal adja át a várat, ha nem akarja magát a legsúlyosabb felelősségnek kitenni, melyet az átadás minden halogatása az ön fejére halmoz.

Ó-Arad, főhadiszállás 1849. aug. 27.

A cs. k. sereg parancsnoka
Haynau s. k. táborszernagy.

Klapka helyzete tagadhatatlanul egyike volt a legkínosabbaknak, a minőt becsületére kényes, hazájához hű, s a polgári szabadságért őszintén lelkesülő katonára valaha rótt a történet nemtője . . . S személyes felelősségén az utókor szemében nem sokat tágíthatott azon inkább a helyi körülményekben gyökerező óvatosság, hogy saját vallo-mása szerint egy nagy haditanács kezébe tette le az alkudozások fonalát s ő maga egyszerüen szentesítette és végrehajtotta, a mit ez határozott.

Így kötött a megszálló haddal két heti fegyverszünetet; váltott üzeneteket; bocsátotta Grabbe orosz tábornok egy jó szavára szabadon összes muszka foglyait; küldött ide-oda futárokat, biztosokat stb. Esküje és állása czímén mégis övé volt a jog és a kötelesség: a szükséghez képest korlátlanul is intézkedni, s ha lemondhatott önként a jogról

egészben vagy részben, a *kötelesség teljes súlyával* őt terhelé, s áthárítani ebből akár parányi részt mások vállaira, még polgári fölfogással is bajosan lehetett, a becsület katonai mértékével meg épenséggel nem.

«A fegyverszünet idejét arra használta fel Klapka, hogy az őrségnek lehangolt szellemét, bátorságát, önbizalmát föléleszsze...» Jó sikerrel!... A leverő híreknek csak első csapásai hatnak itt kábítólag. Vezér és tisztek példája talpra állítja ismét a legénység hitét és elszántságát is, s német emlékirataiban maga Klapka jegyezte föl, a jövő időknek, méltó példaképen és örök kegyelet tárgyául, hogy emberei «a becsület utolsó harcát szint azon nyugodt elhatározással küzdötték volna ki a vár bástyáin, a minővel tűzhelyeikhez vagy a külföldre vándoroltak».

«Ezen tanulságtétel után a várőrség szelleméről — azt lehetne várni, hogy a közelismerés szerint ostrommal nem egy könnyen megvehető, 30,000 vitézzel megrakott, eleséggel bőven ellátott elsőrangú vár csak a *házára nézve jelentékeny föltételek* alatt fogja megnyitni kapuit az ellenségnek. De, fájdalom! nem egészen teljesedett a nemzet várakozása!»

Minthogy Klapka katonai hírneve és történeti helye a nemzet Pantheonában főleg e ponton fordul meg — nézzünk kissé közelebbről is szemeközé a — ténynek. Indokolt-e a nagynevű történész sóhaja? * czáfolatlan-e vádja? kristálytisztá-e szem-

* Horváth M. *Függetl. harc. tört.* III. k. 529—530. l.

üvege? elfogulatlan s ehhez képest módosíthatlan-e itélete?

Mindjárt az alkudozások első stádiumában a nagy haditanács így állapította meg egy esetleges átadás föltételeit:

1. Amnestia a nemzet számára.

2. Általános kegyelem nemzetiségi különbség nélkül az összes magyar sereg számára, mely már letette a fegyvert és még leteendi, valamint haladéktalan hazabocsátása a már hadi fogságba jutott magyar katonáknak.

3. A magyar kincstár által kibocsátott papirpénz értékesítése.

4. A tartózkodási hely szabad megválaszthatása mindenkinek, úgy bel-, mint külföldön; azok számára, a kik külföldre akarnak kivándorolni, a szükséges útlevelek kiállíttatása.

5. Komárom őrségének szabad elvonulása. Az elvonulás katonai díszszel történik.

6. A tiszteknek egy havi, a legénységnek 10 napi zsold bel- és külföldön egyaránt érvényes pénznemben.

7. A magántulajdont mindenki megtarthatja.

8. Ezen föltételek jóváhagyásának kézbesítése mától számítandó 8 nap alatt, tehát szeptember 8-áig.

9. Komárom városa és lakosai számára teljes feledés és semminemű politikai üldözés; továbbá a vár kormányzósága által kibocsátott minden papirpénz beváltása.

10. Kártalanítása mindazoknak, a kik a komáromi várparancsnoksággal szerződést kötöttek.

Komárom, 1849. szeptember 1-én.

*Klapka s. k.,
magyar tábornok.*

Csorich tábornok elhült, mikor a pontozatokon végig futott. Többet követelni ennél — mi türés, tagadás! — még úgy sem igen lehetett volna, ha

ez ultimatum hangon «szabott ár»-nak Világos helyett Nagy-Sarló vagy Gödöllő a mankója és háttere.

Kadenciája tehát hasonlóan erélyes, kurta «utolsó szó»:

«Tata, 1849. szept. 2.

Minthogy 4-én déli 12 órakor a kötött fegyverszünet lejár, és a vár átadására megállapított pontok nem felelnek meg a *föltétlen megadásnak*: a fegyverszünet ezennel fölmondatik.

Csorich.»

Mindkét oldalon letették a pennát. S a barátságos szóváltás után ágyúgolyóval és puskatűzzel cserélgettek eszmét. Benn a várban lázas sietséggel tatarozgatják a védműveket; emelnek új sánckokat; őrzik éjjel-nappal a könnyebben megközelíthető exponált helyeket; verik vissza az apró, de sűrű támadásokat. S midőn 300 kozák ott ficzánkol egyszer csaknem az erődítvények tövében, s mintegy lovagias párviadalt ajánl: 3 század Lehelhuszár fölveszi a keztyűt s munkát szerez az ellentáborban a sírásón kívül a — szabónak is, a várőrség éljenrivalgásaitól föltüzelve, becsületesen megszabdalván még futása közben is a kozák mondurt.

Kinn sem lopják persze tétlenül a napot. Egész hegyeket hánynak földözetül. Őrszemeiket, ütegeiket óráról-órára közelebb tolják. Újabb és újabb csapatok érkeznek s szorosabb lesz az ostromzár. S a balparton Grabbe 18,000 muszkával, jobbfelől és a Csallóközben Csorich utóda, Nugent folyvást

szaporodó osztrákjaival áttörhetlen gyűrűvé fonódnak, a kartácsok és többé-kevésbbé «fontos» vasérvek egész záporát ontva, közbeeső csekély pauzákkal, városra és várra.

Változatosság kedvéért, szűr alatt és «erkölcsi» fegyverekkel háta mögé lopózni is megpróbálják a hajthatlan várparancsnoknak.

Magyar, német, tót, oláh kiáltványokat csempésznek az őrség kezébe, igérve hetet-havat: kegyelmet, borravalót, szabadmenést s fürösztést tejben, vajban; sőt mikor a maszlag hatni kezd és egyes boldogtalanok megkísérlik a szökést; a Bocskay-huszárok egy százada pedig azon jögon, hogy csak egy évre szegődtek el, nyilvánosan fölmondja a további szolgálatot; de ezek is, azok is rajtavesztenek, és Klapka szeptember 15-kén haditörvényszéki ítélettel 8 honvédet és 7 huszárt főbelövet: orgyilkosokat bérelnek ellene s visszatorlás örve alatt már most így fenyegetik éltét.

A várőrség szemes ébersége folytán ez a merénylet is dugába dőlt. S az egyik bérgyilkos hurokra kerülván, rövid sommás eljárással akasztófán lakolt.

Az ellentáborban ekkor egy új tromfot vágta ki. Hatalmasbat valamennyinél! Miként Klapka egy külföldön kelt nyilt levélben szemére lobbantja Haynaunak: osztrák parlamentairek biztosították őt, hogy a «császár, szíve öröklött hajlamát követve, mindjárt a vár föladása után honfitársai s azon fogságba esett bajtársainak, a kik föltétlenül

és bizalommal hódolnak, kegyelmet fog adni. Ennek bizonyítékául hivatkoztak arra, hogy a császár első főhadsegédét, Grünne tábornokot, egyenesen azért küldte Aradra, hogy ott a már kimondott halálos ítéleteket fölfüggeszsze». S egyidejűleg hasonló módon áltatták, hitegették, szedték rá az aradi börtön lakóit is... Megható sorokban könyörögnek ezek Klapkának: ne húzza-halaszsa a czéltalan harczot!... Rajta áll, hogy börtönük ajtaja elvégre megnyiljék s a küszöbön kívül csöndes családi tűzhelyhez vagy vesztőhelyre, hóhérbárd alá vezessen-e az út?

Könnyű most, félszázad multán, *bevégzett tények alapján*, fejére olvasni Klapkának, hogy időnap előtt föltárván Komárom kapuit, az aradi vértanúk halálát siettette. Százszor súlyosb vád terhelné emléket, ha elzárja fülét az aradi jajszó előtt s a 13 tábornok kivégzése úgy következik be, hogy az erkölcsi odium egy részét ő rá háríthatná át az osztrák történetírás.

A mi szemünkben *ez az emberi és hazafi momentum* háttérbe szorít minden katonai és másféle hivalkodást. S akár azoknak van igazuk, kik azt állítják, hogy Komárom egy, sőt több évig daczolhatott volna az ostromzárral; akár Klapkának, a ki magyar emlékirataiban *két hónappal* méri az időt, melyen túl a kiéhezett s további ellenállásra képtelen őrség kénytelen lett volna föltétlenül megadni magát: szakadásig feszíteni itt a húrt s külső beavatkozás legkisebb kilátása nélkül Atlasz szerepére vállalkozni, a legjobb esetben korlátolt ész és lelki-

ismeretlen önhittség és dicsvágy színében tűnnék föl az utókornak.

Határozottan helyeseljük, hogy újból alkudozni kezdvén az ellenfél, Klapka egy nagy haditanácsban, melyre a törzstiszteken felül minden zászlóaljából egy századost és két altisztet is meghívtak, leplezetlen őszinteséggel kiönti szívét, s nemcsak bevallja, de czáfolhatlan érvekkel indokolja is: miért hajlandó az eredeti föltételek közül elejteni azokat, melyek a vár és várórség érdekein túl, messzemenő *politikai kérdéseket* érintenek?*

E haditanács lefolyása máskülönben viharosan ingerült és zajos vala... Jelentékeny számú kisebbség már napokon keresztül nyíltan izgatott a régi pontokhoz való rendíthetlen ragaszkodás, esetleg a mellett, hogy a várat utolsó csepp vérig oltalmazák. S hogy a nemes büszkeség, törhetlen hűség hazához és lobogóhoz, s a közelmúlt diadalainak lelkesítő emléke nem halt ki még egészen a közlegények kebléből sem, hat nappal a föntebbi haditanács után és daczára kézzelfoghatólag kitünt

* Klapka már ezt megelőzőleg is majdnem gyöngeségig menő gyöngédséggel és lovagiassággal igyekezett kedvében járni az ellenfélnek, s megpuhítani így a — szívét. 600 betegeskedő, részben üdülő osztrák foglyot gondosb ápolás céljából odaajándékozott Nugent-nak. Bécsbe pedig négy tagú küldöttség folyamodványnya szelidítve vitte föl az eredeti föltételeket. Tömjénnel és szentelt vízzel — kérlelgette hát Lucifert!... Parányi engedményt mégis tett a kamarilla. A «politikai tárgyakat» másíthatlanul kizárván az alkuból, hajlandó volt beleegyezni, hogy «a volt csász. tisztek szabad választással hadi törvényszék elé álljanak vagy 10—12 nap alatt elhagyják a birodalmat»; a cs. kir. hadseregnek a fölkelők-nél szolgáló legényei pedig amnesztiát kapjanak, de beosztásukra nézve csak utólag fog történni intézkedés.

Ó-Szöynnél, midőn a 37. honv. zászlóalj és egy szakasz huszár páratlan bravourral visszaverte az osztrákok utolsó támadását. «Itt villogott utolszor a honvéd szurony és kard; itt harsogott utolszor, hogy «rajta!», s a leáldozó nap utolsó sugara magyar fegyverre esett; ennek egy hősi tette és győzelme zárja be a ránk nézve mindenképen és mindörökre dicső szabadságharczot.»

A haditanácsban *Kosztolányi* ezredes szólalt föl elsőnek. Saját és társainak nevében szárazon jelenté ki, hogy: «nem alkuszunk, nem kapitulálunk!»* (Éljen!)

— Ezredes úr! van még valami mondani valója? — kérdé hidegen *Klapka*.

— Nincs! Megbízatásomnak eleget tettem!

— Jól van! Határozni a többség fog!

Szólásra most többen is jelentkeztek: *Eszterházy*, *Zichy*, *Lendvay* stb. Mind az átadás mellett.

A zaj és lárma nőttön-nőtt. A hangzavarból élesen kivált néhányszor egy öblös torok fölhevása: «Halljuk *Klapkát!*»

Komárom hőse fölemelkedett helyéről. Baljával egy asztalkára támaszkodott. Jobbjával elsimítá értelmes szép homlokáról a dús hajzatot, mintha csak azt akarná, hogy a gyülekezet onnan olvassa le: lelkéből veszi-e a szókat? Arcza szokottnál is halványabbnak látszott. Elég érczes és átható hangjára, mely a lelkesedés mámorában, csatatűz közepette, remegés nélkül szokta dörögni, hogy

* *Klapka, Komorn.* Leipzig, 1850. Authentische Mittheilungen von zwei entlassenen Honvédoffizieren.

«előre!» némi homályt vont most a belső fölindulás.

— Hajlandók önök, uraim! nyugodtan végighallgatni, a miket mondandó vagyok? — kérdé higgadtan, szándékos önmérsékléssel Klapka.

— Igen! igen! beszéljen!

— No ha igen, úgy kérek egy kis csöndet!

Halotti csönd lön. Klapka is elnémult. De pár percnyi szünet után fölvette ismét a szót.*

— Úgy látom, uraim! hogy önök közül sokan félreismerik helyzetünket. Pedig én azt óhajtom, hogy mindenki tisztába jöjjön úgy ezzel, mint a czéllal, melyet a viszonyok kényszerúsége írt elénk. Nem különben az úttakkal is, melyek e célhoz vezetnek.

Ezért történt, hogy a mai haditanácsba altisztek is hivatalosak.

Mindennemű reményünk, hogy jöhet még valahonnan segély, végkép füstbe ment, Komárom az egyetlen pont széles e hazában, a hol magyar fegyver áll szemközt az ellenséggel.

Vannak, a kik körömszakadtig, utolsó szál emberig védeni kívánják a várat... A helyzet idefajulása előtt én is ekként védekedtem. Annál is inkább, mert engem eskü kötött le ily irányban.

De magunkra maradtunk, egyedül állunk a nagy világon! Kialudt utolsó szikrája már annak a remény-

* Horváth M., Kerékgyártó stb. csak töredékeket közölnek e beszédből. Egész szövegében hiteles-e a mi közlésünk? nem vitatjuk. De eszmemenete annyira egybevág mindazzal, a miket Klapka magyar *Emlékirataiban* hoz föl a kapituláció igazolására, hogy hamisítás gyanúja egyetlen betűjéhez sem fér.

nek is, hogy a harcz talán még megújulhat. Nyílt mezőn vége, vége a háborúnak! A várak egy része elesett. Másik része gyáván és áruló módon fogadta be falai közé az ellenséget.

Mocsoktalan becsületszavammal kezeskedhetem, hogy még Arad és Pétervárad is, e magyar Gibraltár, föltétlenül, kegyelemre megadta magát.

Ilyen példák után mi értelme és célja lehetne itt a körömszakadtig helytállásnak.

Az én hazaszeretetem mellett Szent-Tamás, Szolnok, Isaszegh, Tápió-Bicske, Nagy-Sarló és a komáromi sánczok némaságukban is ékesen szóló tanúk. De azért nem tehetem magamévá a nézetet, hogy e vár védelme a végsőig, szolgálat volna a magyar hazának.

A szabadságharcz története elvitázhatlanul egy fényes lappal gazdagodnék, ha mi Leonidast utánozva fognánk itt elvérzeni... A hosszú ostrom azonban átokként nehezülne e szép vidékre.

S vajjon mi végre és mi haszonnal? Leonidás és hőseinek hullái egy magas cél szolgálatában gyűlnek torlaszszá a thermopylæi szorosban... S ha mindjárt ádáz ellenségünk is volt Hentzi, csak a vak nem látja, hogy hősies önfeláldozása nem csupán babért termett, de használt is az általa képviselt ügynek. Módot nyújtott az osztrák haderőnek, hogy egyesüljön. Főoka bukásunknak!...

A mi hadseregünk szintén mutathat föl ily célnak szolgáló vitézi tetteket.

1848 december 16-án Guyon, Mannswörth és Branyiszkó hőse, N.-Szombatnál 36 órán keresztül

föltartóztatott 1800 emberrel egy hatakora ellenséget. S elejét vette így annak, hogy az ellenség főserégünket bekerítse.

A hadviselés művészete nem azért alkot erősegeket, hogy a helyőrség határozott, magasb cél nélkül is a vár romjai közé temetkezzék.

Túl e bástyákon mit használhatunk mi már több milliónyi testvérünknek?

Avagy árulást követünk-e el a haza ellen?

Sokan azt hánytorgatják, hogy eleségünk 14 hónapra elég 40,000 embernek.

Csak hogy az időjárás napról-napra zordonabbá válik. S fánk és szenünk már is fogytán van. Mundurraktáraink pedig épen üresek. S ha mindjárt a tiszték jól is el vannak látva meleg ruházattal, a közlegénység annál inkább szűkölködik nélküle.

A fegyelem, hiába takargatnók, szintén meglazult. A Bocskay-huszárok esete kiáltó példa erre nézve.

Most még becsülettel kapitulálhatunk. A fegyverszünetet az osztrákok kezdeményezték. Indítvány egyezkedésre szintén az ő részükről történt. (Hosszas, zajos éljenzés.)

— S ki kezeskedik, hogy a mit ígérnek, be is váltják? — kiáltja egy hang a háttérben.

— Alkudozzunk inkább a muszkákkal, kik a a Vágon túl állanak! — sivít közbe egy másik.

— Mit nyerhetnénk ezzel? — szólal meg ismét Klapka. — Hisz Ausztria és Oroszország szövetségesek. A mi pedig a kezességet

illeti, ott födözetül a legnagyobb hatalom, a világ-sajtó!

Tiszteséges kapituláció esetleg többet lendíthet a haza ügyén, mint halálunk a bástyafokon.

Mindenikünk kapni fog, ha kíván, külföldre szóló útlevelet, s a hírlapok készségesen megnyitják ott számunkra hasábjait.

S földművelő testvéreink itthon kegyelettel fognak emlékezni dicső tetteinkre, mikoron a vérünkkel áztatott csatamezőkön barázdát hasít ekevasuk.

Hosszas tanakodásra nincs időnk!

A határnap gyorsan közeledik, s ha egyszer az ellenség egy milliót áldozott ostromművekre — alkudozni bajosan lesz kedve.

Mult télen másként állottak ügyeink. Eszék, Pétervárad, Munkács a mi kezünkben valának, s ezek körülzárásához tetemes osztrák haderő kellett.

Olaszországból, Velence miatt, szintén nem lehetett elvonni nagyobb számmal csapatokat. Bécs, Prága, Lemberg csak megfelelő katonasággal voltak pórázon és féken tarthatók.

Most az említett várakból mind ide szállítják a nehéz lövegeket s rövid időn 100—140,000 ember fog itt összeseregleni, hogy az ostromzár teljessé legyen.

Ime a helyzet hű képe. Bátran következtetnünk lehet ebből jövődönkre.

S különben is alkudozásokba bocsátkozni még nem egy a meghódolással.

És a mi a 14 millió főnyi nemzettől nem telt, alig 35,000, mi megmenteni azt hiában vállalkoznánk.

Ám határozzanak!»

Klapka egyszerű, őszinte, közvetlen előadása mély hatással volt a gyülekezetre. A túlnyomó többség éljeneivel csatlakozott az ő fölfogásához. Annál nehezebben ment az átadási föltételek megállapítása. A hány fej, annyi ötlet. Valahány száj, annyi indítvány és módosítvány.

Dülőre jutottak végül e tárgyban is. Aschermann ezredes fölolvasta a többségnek tetsző pontozatokat. *Kászonyi, Eszterházy* átsiettek azokkal az osztrák táborba.

A várbeliek engedékenysége, úgy látszik, túlzott reményeket ébresztett itt. Vérszemet kaptak s szentül hitték, övék már most a diófáig minden! Elővették tehát a piros plajbászt s három lényegtelen pont kivételével a többit brevi manu keresztülhúzták.

Klapka erre személyesen is találkozott Csorich-csal, de a status quo azért nem változott...

Benn a várban csak drákói szigorral lehetett föntartani a rendet. Az ellenzék hitele, befolyása ismét növekedett. A *Komáromi Lapok* szenvedélyes hangon kárhoztatta a «gyáva meghunyászkodást». Kávéházi, korcsmai kupaktanácsok hangosan politizáltak s önként érthetőleg, nem nagyon válogatták a szót.

Klapka egy kiáltványban e miatt szigorúan megtiltott minden sokadalmat. Utczán, piaczon, ha

négy személynél több verődött össze, a rendőrség közbelépett és szétzavarta. Éjjel-nappal őrzérek cirkáltak mindenfelé. A *Kömáromi Lapok*-at censura alá fogták. A várparancsnok házatáját, noha 4—5 nap előtt még fáklyászenével kedveskedett neki a polgárság, egy század Don Miguel vette pártfogásába holmi kellemetlen meglepetések ellen.

A sok tereferére máskülönben kezdett ráunni Klapka maga is. Béketűrésének vastag fonala lassanként megkopott és hajszállá vékonyodott. Kiüzent hát Haynaunak, a ki szeptember vége felé idejött, hogy személyesen vezesse az ostromot: Széna-e vagy szalma? És hogyha szalma, úgy «tudja meg ő excz-ja, hogy csak romokra fogja föltűzhetni a sárga-fekete zászlót».

Haynau szept. 26-dikán egyenes válasz helyett találkozóra hívta meg Klapkát. De ez nem akarta kitenni magát újabb gyanúsításoknak, s maga helyett az alkudozással megbizott választmányt küldte Pusztá-Harkályra, a hol aztán létrejött hosszas szóváltás után a «Kölcsönös megegyezés»...

A végzetes okmány, szabaduláshoz menlevél itt százaknak, halálos ítélet az aradi vértanúnak és Batthyány Lajosnak — szóról-szóra így hangzik:

«Komárom várának feladása a következő feltételek alatt:

1. A várórség szabad elvonulása fegyvertelenül; a tisztek kardjai saját tulajdonaik maradnak.

Azoknak a tiszteknek, a kik korábban cs. kir. hadseregben szolgáltak, útlevelek adatnak a külföldre; azoknak közölök, kik ilyet nem kívánnak, megengedtetik, hogy szabadon hazatérhessenek, kivéve azokat, a kik önként beállanak a hadseregbe.

A honvédtiszteknek, azaz közölök azoknak, a kik korábban nem szolgáltak a cs. k. hadseregben, otthon való tartózkodásuk későbbi alkalmaztatásuk fentartása nélkül megengedtetik.

A cs. k. ezredek legénysége valamint azon egyének, kik azóta tisztekké lettek előléptetve, hasonlóképen szabadon bocsáttatnak s minden résztvevőre minden további törvényes eljárás beszüntetettik.

2. Külföldi útlevelek mindazoknak adatnak, a kik 30 napon belül azt kérelmezik.

3. A tisztek számára egy havi fizetés és a legénységnek 10 napi zsold osztrák nemzeti bankjegyekben a cs. k. hadseregben megállapított hadilleték nagyságában kiszolgáltatattik.

4. A helyórségnek hadipénztári utalványok kibocsátása által felvállalt kötelezettségek törlesztésére 500,000 azaz ötszázezer forint conventionalis pénzben osztrák bankjegyekben kifizettetik.

5. A Komáromban levő bénák, és a kórházakban fekvő betegek ellátása.

6. Ingó és ingatlan magántulajdon általában megtartható.

7. A fegyverletétel helye, ideje és módja utólagosan fog meghatározatni.

8. Minden további ellenségeskedést mind a két fél azonnal megszüntet.

9. A vár hadiszokás szerint és csak miután a

föltételek mind a két fél által hitelesítették, fog általadatni.

Pusztá-Harkály, 1849. szept. 27.

Haynau s. k., altábornagy.

Takács s. k., százados.

Gaspáretz, százados.

Mednyánszki, alezredes.

Prágay János, alezredes.

Ruttkai István, alezredes.

Zichy Ottó gróf, ezredes.

Junik János, ezredes.

Szabó Zsigmond, ezredes, helyőrségi parancsnok.

Kászonyi József, ezredes.

Aschermann Ferencz, ezredes, várparancsnok.

Klapka György, a vár és a sereg főparancsnoka.

Az eredetivel azonos.

Komárom, 1849. szeptember 29. *Szillányi*,
alezredes, a vezérkar főnöke.

Az ország vihatlan bástyája mától fogva temetőkerítés, — sírban nyugovó ezreknél kimondhatatlanul szerencsétlenebb sok millió élőhalottal.

S nem több a Pompes funébres egyik mozzanatánál az alább következő napiparancs, melyben a «Circumdederunt» és a «De profundis» keserű hangjai kebelrázó gyászénekké olvadnak össze a vitézeitől, hazájától és történelmi szereplésétől egyszerre búcsúzó Klapka ajkain. Álljon itt hát teljes szövegében ez is:

«Bajtársak!

Keblem elszorúl, a midőn utoljára szólok hozzátok, hozzátok, a kikhez engem oly sok öröm és bánat, annyi bánat, annyi drága honfivéren vásárolt dicsőség és legszentebb kötelesség közös érzelve eltéphetlen lánczokkal kötöz,

Nem régen léptünk erre a szép, de küzdelmes pályára. A legnemesebb önfeláldozással küzdöttünk kitüzött czélunk eléréseért. Megtettük, a mit emberi erő megtenni képes és pirulás nélkül állhatunk meg Isten és a világ ítélőszéke előtt.

De a sors könyvében máskép volt megírva! — És így lelépünk a pályáról, a melyre a közjó iránti érzület egykor oly szép reményvirágokat hintett volt, és a melyen ugyan elvérezhetünk még, de a haza ügyének nem tehetünk többé szolgálatot!

Lelépünk, mert úgy kívánja a haza, melynek a jövőben is szüksége van hű fiakra; lelépünk, mert még szent kötelezettségeink vannak azon haza iránt, a melynek a jövőre vonatkozólag egyetlen vigasztalását a mi törhetlen ragaszkodásunkban találja.

Maradjatok azért továbbra is a haza oszlopai és támaszai! A rátok bizott feladatot az utolsó pillanatig férfiasan és következetesen végrehajtottátok! Meghajoltatok, mert meg kellett hajolnotok! Az események vasvesszeje alatt hajoltatok meg, — ez a körülmény és a megmentett becsület mindnyájatokat megnyugvással tölthet el!

Fogadjátok azért férfias és elszánt küzdelmeitekért a hazának legforróbb köszönetét. Fogadjátok egyszersmind az én legszivesebb, legbensőbb búcsumat is. Isten veletek!!

Komárom, 1849. okt. 3. *Klapka* s. k., tábornagy.

Klapkáról, a katonáról — káprázatos hadi sikerei daczára majdnem unisono kedvezőtlenül ítélnek kor- és vetélytársai.

Mészáros Lázár Jellemrajzai-ban egy helyütt «szilárdtalanságot, tétovázást, állhatatlanságot» lobbant a szemére. Másutt *Emlékiratai*-ban még csipősebben nyilatkozik Komárom hőséről. «Windischgrätz hg., úgymond, mihelyt Schlick vele nem egyesülhet, s ha *Klapka* nem engedi, nem is egyesülhet, már előre meg van verve. De *Klapka* Ver-

pelétnél a legkritikusabb perczben hagyá ott vezényletét.» «Klapka volt Egerfarmosnál is az első, ki kereket oldott, s e hátrálást azon együgyű kibeszéléssel szépítette, hogy ő kész lett volna állását védelmezni, ha hadteste 14,000-nél kevesebbet számít. Hanem mivel kelleténél több embere volt, hanyathomlok futott vissza, ágyúit és társzekereit a sárban hagyván, bár meg volt neki parancsolva, hogy állomását utolsó csepp vérig védje.»

Szemere Bertalan sopánkodik, hogy «Klapka, ki az elméleti ismereteket tekintve, egyike volt legügyesb tábornokainknak és nem mutatott hajlamot az úgynevezett soldatescai handabandára, Görgey által magát több ízben eszköz gyanánt engedte használtatni. Ha Klapka több önállósággal és akaratzilárdsággal bír, úgy a hazának többet használhattott, magának több érdemet szerezhetett s Görgey erőszakos fölemelkedését meggátolhatta volna.»

Görgey hirhedt német művében semmi nyoma ily puszipajtáságnak. Ellenkezőleg! Lóhátról foglalkozik Klapkával s rásüti, hogy már T.-Bicskénél elvesztette a hadsereg bizodalját bölcs ovatosságával a veszély előtt, állhatatos kitartásában, lélekjelenlétében a veszély beálltakor». Az isaszeghi dicsőséges napon pedig, csakhogy Klapka babékoszorújában besarazzon néhány levelet, ily maró gúnyt ad *Damjanich* ajkára:

«Mit ér, ha előre nyomulok? hiszen ha egy ittas honvéd rosszulletről panaszkozik, és egy másik löszertáskája födelét fölnyitja, Klapka mindjárt jajgat, hogy zászlóaljai a lerogyásig fáradtak s nincs

töltényök; ő ismét mindjárt megfordul és engem cserben hagy.»

Többször idézett német forrásunk szerint Klapka középtermetű, nyulánk, karcsú, hajlékony alak; ábrándos, tüzes szemmel; hosszú fekete szakállal; sötét barna dús fürtökkel; kifejezédús arczvonásokkal. Ha ezekhez hozzávesszük még elegáns megjelenését, és vidám életkedvét, úgy inkább arra látszik teremtvé, hogy arisztokratikus szalonoknak, mint véres harctérnek legyen a hőse, s inkább női szívek hódítására, mint hogy csatákat nyerjen. Máskülönben —

«Kitünő theoretikus; a jelenkor egyik legjelesb sztrategája; egyetlen hibája az akaraterő fogyatékosága.»

Lewitschnigg: * «böles óvatosság s hosszú fontolgtatás — de gyors a kivitel dolgában». Wellingtonnak nevezi Klapkát magyar kiadásban. Jellemrajza: pompás katona; kiváló tehetség hadi ügyekben; túlságosan lágy a cselekvésben; hijával az imponálás szükséges adományának. Jelszava: vide, cui fide! (kötve higj a katonának!)

Horváth Mihály és tanítványai, ha nem mondják is, valószínűleg szintén e közvéleménynyé és tradícióvá szélesedett és izmosodott «föltévésből» indulnak ki, midőn kérlelhetetlenül rosszalják a komáromi vár «elhamarkodott» átadását. S noha nem tagadják meg nyílt szóval Klapkától a katonai bátorságot, az Olympus ormáról meglehetősen le-

* Kossuth und seine Bannerschaft. 81. lap.

szállítják őt, mikor «históriai tény» színébe öltöztetik azon «egyéni hitöket», hogy tisztán Klapkán mult és az ő lelkén szárad, ha Komárom bevehetlen erőssége politikailag fabatkát sem jövedelmezett a nemzetnek; rövid lélekzetű ellenállása korlátolt következményeinél, szűkkörű hatásánál s szorosan helyi jelentőségénél fogva kétes dicsőség olcsó jogcíme; s a mennyiben a várparancsnok és suiteje az országos szempontok és nemzeti érdekek teljes föladásával kizárólag csak a saját bőrükről gondoskodtak, a kapitulációt közvetlenül megelőző inkább szóharczok, mint véres tusák az utókor foruma előtt egy rangban és egy sorban ültethetők a vádlottak padjára a világosi fegyverletétellel.

Nem ereszkedünk itt aprólékos czáfolgatásba. Benne van már ez az általunk fölsorolt tények- és ezek színezésében.

Toldalékul elég két szép adat a mi álláspontunk igazolására.

Egy az, hogy Klapka különböző irataiban sehol sem nagyobbítja a saját és kisebbíti a mások tetteit. Autobiographiája e szerint egyúttal — historiographia.

Más az, hogy polgári és katonai jellemének kulcsát ő maga kezünkbe adja e melancholikus sóhajba olvadó büszke felkiáltásban:

«Mi valánk, kik utolsókul tartottuk fel a *szabadság zászlaját* a kontinensen, s én személyesen a legutolsó, a ki e zászlót védelmeztem.» (*Emlékeimből*, 285. l.)

VIII.

Halotti tor. — Osztrák obsit és kiáltvány. — Utóirat a kapitulációhoz. — «Száz mértföld erre is, arra is». — Az első stáció. — Berliini útilapú. — Tárt karok, zárt zsebek. — A kétszer kettő földjén. — Angolosan: üres tállal. — La poche az erszény. — Porosz ebrúd. — Hyéna szelidítés. — Szent szövetség, mely méltó e névre. — Ismét odább egy házzal. — Most is igaz a közmondás: Valahány ház, annyi szokás. — Alkú egy medvebőrre. — Teleky László a konzervatív-párt vezéreiről. — 1850.

Ősi magyar szokás, hogy temetésre halotti tor következik. Hegedű szóban, szép mesében végig mennek ilyenkor a boldogult egész élete folyásán bölesőtől a sirig, s még azok is, a kik malomkövekkel dobálóztak az élő felé s atyafiságos jóindulattal úgy rágódtak ennek becsületes hírére, nevén, a hogyan a gyáva szű örli porrá fönn a hegytetőn kevély sudarát a legszebb, leghatalmasb tölgynek: teli marékkal szórnak most még azok is virágot a friss hantokra s vigasztalhatlan bánkódással összevissza csókolják e hantok fejénél a legegyszerűbb keresztet, hogy szirte kizöldül és virágot hajt száraz fája meleg könnyek ráomló záporától.

A búcsúlakomán, melyet Klapka a főtiszteknek saját lakásán, altisztek és legénység számára künn a szabadban adott: szintén így sírátták meg és így sírátták el a halott hazát és bukott ügyet. Mind

hősök és hazafiak valának most e koszorús vezér körül. «Szabad halálra», ha kell, egy szálíg kész valamennyi egy — jövődő harcban, ha fölvirrad még valamikor a magyar nemzetnek, s bátor kéz magasra emeli ismét a komáromi víhatlan bástyákról porba «utolsónak» hulló nemzeti színű zászlót.

Nemcsak élő szóval jelenték ezt ki egytől-egyig ünnepélyes nyílt esküben, de írásban is egy néma fogadással, illetőleg nyilatkozattal, melyet a fekete kávé mellett finom vellin-papiron hordoztak körül és manu propria, saját kezök aláírásával egy új fajtájú «örök szerződés» hitelesítettek az összes jelenlévők... S a pohárcsengés és lelkesedés összevegyülő harsány zajában a legélesebb fül sem hallotta és hallhatta meg azokat a tompa, súlyos ütések, a mikkel ugyanakkor ormótlan nagy czölöpöket vertek az aradi vár sánczain kívül mélyen be a földbe; durván faragott, vaskos czölöpöket, a mik bitófákká lesznek már holnap a pribék szennyes keze alatt, golgothai kereszteké azontúl milliók szemében, nemzeti martiroknak mindörökké szent emlékezetével.

Komárom falain belül ilyen veszély még a forradalmi kormány polgári tényezőit sem fenyegette. Utolsó órában katonai czímmel és ranggal ruházta föl Klapka ezeket is. Megkapták tehát ők is a császári pecséttel ellátott obsitot, melynek oltalma alatt N. N. akadálytalanul visszatérhetett illetősége helyére, N.-be, s mint a komáromi helyőrséghez tartozó, — részese lőn az ennek enge-

délyezett összes személyi és vagyoni kedvezményeknek.

Utóbbiak közül külön érdemel említést az a tiszteséges útravaló, melyet hátralékos zsold és más szolgálatok fejében Klapka a kapitulációban kötött ki, még pedig osztrák bankóban az ellenféltől, és a melylyel embereinek megélhetése felől legalább időre-órára gondoskodott.

Szintily nemesszívü intézkedés volt Klapka részéről az is, mely Komárom derék polgárai közül százakat s talán ezreket mentett meg a koldusbottól, midőn szerződésileg rászorította az osztrák vezényletet, hogy kifizesse, igazabban osztrák bankjegyekkel váltsa magához azokat az alkalmi utalványokat, a miken készpénz hiányában, a katonai hatóság szerezte volt be az ostromzár ideje alatt szükségleteit s a mik értéktelen papirdarabkák gyanánt maradtak volna most gazdáik: túlnyomó részben kisiparosok és kiskereskedők nyakán.

Úgy látszik, hogy pénz dolgában Haynau egyáltalán nem mutatkozott szűk markúnak. S a mily hajthatlan ott, a hol politikai concessiókat kérnek, politikai föltételeket szabnak magyar részről, ép annyira előzékeny s hamar kész megalkudni az anyagi kárpótlást és végkielégítést illetőleg.

Klapka maga mintegy nyolczezer forinttal indult világgá. Felét e csekélységnek is odaajándékozta agg atyjának, a ki Pozsonyban várt rá s itt ölelte utolszor keblére most már világhírű fiát... Pompás csataméneit mostoha fivérének hagyta, a ki utóbb tábornokságig viszi a császári seregben.

«Egyéb ingóságait pedig cselédei közt osztogatta el».

Honvédeink jóformán még ki sem vonultak a várból, Nobili gróf, cs. k. altábornagy és ideiglenes várparancsnok aláírásával már következő falragaszok hirdették az új korszak kezdetét és szellemét:

«A megállapított egyezményhez képest, a várat és a várost az előbbi helyőrségnek még a mai nap folyamán a legutolsó emberig el kell hagynia. Mindazon egyének tehát, a kik ez egyezmény ellenére a kikötött 24 órán túl tartózkodnak e helyen, *elfogatóván, tekintet nélkül eddigi rangjukra, a cs. k. hadseregbe közlegényekül fognak besoroztatni.* Kivétel alá csakis a betegek esnek, továbbá a helybeli illetőségűek és azok, a kik külföldre szóló útleveleiket várják, a kik is épen azért kötelesek a cs. k. t. parancsnokságnál tartózkodási engedélyeikért jelentkezni. Komárom, okt. 5. 1849.»

Miért e nagy sietség? még itthon, Pozsonyban, kiolvashatta Klapka a hivatalos lapból... Épen reggelinél ült s gyanutlanul vette kezébe a végzetes számot, melynek első lapján szokatlanul feltűnő betűkben egy «haditörvényszéki ítélet» ötlött a szemébe, de alig futott át tíz-húsz soron, már remegni kezdett szíve, arczát halotti sápadtság öntötte el, feje keblére hanyatlott s betű és tartalom, sőt az egész világ egy rettentő chaosszá zavarodott össze könybe lábbadó szemei előtt. Batthyány Lajos s a 13 aradi vértanú halálos ítéletét és kivégeztetését tették itt közzé, a katonai rémuralom első aktusa-

ként, a hivatalos irány lapidaris ridegségével és szívtelen közönyösségével.

«Oly végtelen fájdalom nyilalott át szivemen, így sóhajt föl Klapka negyedszázad múlva is ez irtózatos pillanatról beszélve, — a minő sem azelőtt, sem azóta nem vett erőt rajtam életemben s a melyet elfeledni sohsem fogok!»*

Lábai alatt szinte ég innen fogva a hazai föld. Izzó agyában egy gondolat forr, vérző szivében csak egy érzés lobog: a bosszú és visszatorlás reménye és vágya. Letesz eredeti szándékáról, hogy Ujházyval s néhány más társával Amerikába költözzék. Svájc-, Francia- vagy Angolországban kíván meghúzódni, hogy kéznél legyen és résztvehessen minden mozgalomban és kísérletben, melynek a magyar nemzet felszabadítása lesz bármi formában majd célja. S a mint megkapja útlevelét a pozsonyi térparancsnokságtól, azonnal vasútra ül s kisiet a szerencsétlen országból, a hol elrejtözve zokognak a haza vesztén, s félve aggódnak önmagukért olyanok is, a kik nem régiben nevetve néz-

* Német emlékirataiban még viharosabban szólal meg Klapka elkeseredése és csalódása az osztrák humanizmusban. «A művelt világ színe előtt esküszöm, úgymond, ha mi csak sejdítettük volna is, hogy az osztrákok oly borzasztó tetteket szándékoznak elkövetni, a vértanuk vére már akkor bosszúlókra talál vala bennünk, habár valamennyien elvesztünk volna is.» Ily akaratlan önvád azonban csak az első fölhevülés lázában röppülhetett el ajkáról. Később másként gondolkodik és itél a kapituláció ténye felől. Magyar emlékirataiban egyenesen kimondja, mintegy felelve Horváth Mihály és mások szigorú megróvásaira: *Én ma sem bánom akkori elhatározásomat.* Kedvezőbb föltételeket a fegyverletétel fejében lehetetlenség volt az ellenségtől ama viszonyok között kiszközölnünk.»

tek a szemébe száz halálnak, — és a hol egy bizalmas köszöntés és melegebb kézszorítás az ő részéről könnyen gyanúba és bajba keverhette immáron a politikától legmesszebb álló köröket is.

Annál szívesebben, lármásabban ünneplik őt ott künn. Hajléktalan vándorútja Németországon keresztül egész kis diadalmenet. Boroszlóban a késő esti idő daczára roppant néptömeg várakozik jöttére az indóháznál, s egetverő «Hurrah!» kiáltásokkal fogadja és kíséri a vendéglőig, a hol szobát rendelt. Itt csaknem egyszerre lép át vele a küszöbön a «Demokrata kör» küldöttsége, s ennek vezére még jóformán be sem fejezhette magasztaló díszbeszédét, már megzendült künn az ablak alatt a boroszlói dalegylet gyönyörű éneke, megszakítva a sok ezer főnyi hallgatóság föl-fölviharzó éljen-rivalgásaitól . . .

Kisebb-nagyobb óvácziók szakadatlan sorrendben váltakoznak ezentúl is s tetőpontjukat alkalmassint Berlinben fogják vala elérni, ha a porosz rendőrség udvariatlan közbelépése váratlanul pauzát nem rögtönöz a szabadelvű német elemek lelkes tisztelgése és rokonszenvenyilvánításai közé.

Köztudomású dolog, hogy a 48-diki forradalmi áramlat néhány hullámcsapása erősen meglegyintette a berlini királyi palotát is. Csel és szurony csakhamar elfojtott persze itt minden elégületlenséget. S a század nagy jelszavai visszavonultak ismét a kathedrára és a százfajta Verein-okba; egészen rendben az államhatalom szénája sem volt

még az idétt, s fölidézni az alvó szellemeket, s zsebetett kézzel nézni, a népszabadság egy idegen hősének országos ünneplésével mint bolygatják meg égő zsarátnok és sziporkák fölött a vékony hamúréteget: kissé túlhajtott vendégszeretetnek tet-szett felsőbb helyen.

A berlini pályaudvarban az eddigiéknél jóval különböző meglepetésben részesült Klapka. Egész tuczat rendőr szimatolt a berobogó vonat körül, s egyetlen utas sem hagyhatta el coupéeját, mielőtt a nemes vad hurokra került.

Egy rendőri tisztviselő gyöngéd gondoskodása alá vette most a veszedelmes vendéget, kocsiba ültette s hanyathomlok vágatott vele Hinckeldey úrhoz, az európai hírű rendőrfőnökhöz, a ki mézes-mázás szónak és mosolynak a legjavával kedveskedett ugyan neki, de utalva egyúttal Poroszország belső állapotaira, a leghatározottabban fölkerete: föl is út, alá is... legkésőbb 24 óra múlva már árnyéka se legyen látható Berlinben a Herr Generalnak...*

E rövidke időre is maga a kormány látta el ingyen-lakással egy külvárosi félüres szállóban; a kiszabott idő lejártával pedig újrolag egy rendőrtisztviselő kereste föl s saját kezével csatolta porosz sarúi alá az útilaput.

A sötét foltot, melyet a porosz bürokracia

* Tizenhét év multán, írja Klapka, megint Berlinbe jöttem. Egy ezredes várt rám ez alkalommal, mert most Bismarck gróf meghívását követve jöttem, s mondhatom, azóta nem is utasítottak ki többé Berlinből.

ejtett a német néven, tisztára mosta nyomban Hamburg polgárainak fenkölt magatartása. Az a vendégszeretet, melyet emigránsaink iránt az Elbeparti kalmárnépség tanúsított, becsületére vált volna Debreczennek vagy akármelyik alföldi városnak is. Klapkát a szó teljes értelmében tejbe-vajba fürösztötték; egyik banketről a másikba hurczolták; s mikor a színházban, *Don Juan* szabadságdalába egy furfangos színész belészötte a jelenlévő magyar hős nevét, akkora éljenzés támadt, hogy alapjában megrendült belé a rengeteg nagy épület.

Gavallér lévén teljes világéletében Klapka, egészsége mellett zsebe is megsinlette lassanként e sok hódolatot, s mivel a hamburgi polgárok a magyar menekültek «másféle» támogatására nem igen mutattak hajlandóságot, a mint összeverődtek, a kik itt adtak egymásnak találkozt, megköszönte szépen a további eszem-izsom tömjénezést s átvitorlázott velök Angliába.

Jó egy század óta London a Mekkája minden politikai földönfutónak. Erre fordíták hát szekerek rúdját a mieink is tömegesen. Akárhányan azon jámbor hitben, hogy Mózes bibliai vándorlása óta a sinai pusztában, oly ingyen és olcsón, mint Shakespeare hattyúszigetén, megélni sehol sem lehetett a bujdosóknak.

Klapka kiséretének egy része szintén ily édes illúsiókkal kötött ki az angol partokon. Bezzeg leesett aztán az álluk, mikor a forradalmi kormány volt ügynöke, *Pulszky* Ferencz, a ki időközben egészen akklimatizálódott, igazi anglus flegmával

magyaráztatta nekik, mit jelent az a világszerte ismert «time is money»?... S hogy az «egyszeregy» rideg logikája az elméleti segítség korlátai közé szorítván Angliában minden jóindulatot, föl-kopik az álla minden benszülöttnek csak úgy mint idegennek, ha nem a maga tíz körmével igyekszik megkeresni mindennapi kenyerét.

Kivételt e részben a politikai menekültek sem tesznek. S habár nem szolgáltatják ki őket üldözőiknek, sőt jaj annak a kormánynak, mely akármi nagyhatalmasság kedvéért egyetlen hajszálát szándékoznék is csak meggömbíteni, Albiontól oltalmat ily multtal kérő, akár híres, akár névtelen bujdosónak: keservesen fölsül, ki ennél többet remél, s megélni a maga emberségéből nem tud vagy nem akar.

Klapkát cseppet sem kedvetlenítette el ez a nyílt beszéd. Bevallván őszintén, hogy az ő erszénye szintén lapos, mindössze arra kérte Pulszkyt, széles összeköttetései révén járjon kissé a kezére, hogy munkát ne csak keressen, de mihamar találjon is...

Némi utánjárással Pulszky valóban kerített Klapkának tisztességes keresetforrást.

Chapman és Hall dúsgazdag kiadók háromszáz fontot — s százat ebből rögtön előlegképen — ajánlottak, ha Klapka legkésőbb két hó alatt 250 lapra terjedő kötetet üt össze a magyar szabadságharczról.

Komárom hőse visszariadt első perczen a nagy fától. Megfelelő hiteles följegyzések híján

saját emlékező tehetségének kicsi fejszójével neki menni annak, úgy hitte, lelkiismeretlen, könnyelmű vállalkozás volna akármi magas tisztelet-díjért.

— De meg kell tenned, ha nincs kedved koplalni, — felelt vállát vonogatva Pulszky. S ilyen csattanós érv előtt kénytelen meghajolni a legkevélyebb, legkeményebb katonaderék is.

Klapka Londonhoz közel egy kies vidékü faluban vonta meg magát; nekifeküdt a betüöntásnak; dolgozott naponta 10—12 órát egy huzomban; lap lapra gyült rohamosan, s a mit ily sebtiben összeírt, hasonló serénységgel átfordította németből angolra a *Times* egyik belmunkatársa... Az utolsó punktumhoz azonban még kerek száz lap hiányzott, mikor a belső inspirációhoz simuló, nap-számosi kalkulushoz nem értő dilettans-tollból már végkép kifogyott a szusz, s több és új legfőlebb úgy telik töle, ha az Omegától visszatér az Alfához s higabb lében tálalja föl ugyanazt a pecsenyét olvasóinak.

Szerencsére volt az emigránsok közt újságíró mesterember is, a ki saját gyakorlatából tudta: mi az a laptöltelék? Piéces justificatives — bizonyító okmányok — czímén odacsaptak függelékül egy csomó magyar koronázási diplomát a könyv végére, a mi angol munkánál különben is nagyon elkelt, s közjogi tájékozást nyújtván, a magyar önvédelmi háború iránt az alkotmányosság minta hazájában a rokonszenvet csak fokozhatta.

Klapka most azon volt, hogy könyvének német

eredetije is napvilágot lásson. Wigand Ottó, híres lipcei kiadóhoz fordult e végre, a kitől kedvező válasz érkező, személyesen átrándult a kontinensre, s Brüsselen át Lipcsének tartott, hogy élőszóval végezessen... A porosz rendőrség azonban neszét vette a hivatlan vendég látogatásának; lesbe állott, s Düsseldorfban leszállítván őt a vonatról, lakat mögé is teszi, ha néhány jobb érzésű előkelő férfiú, köztük *Scheuer* Henrik bankár kezessége a szégyent fejről el nem hárítja. Engedélyt a tovább utazásra még ily hathatós pártfogás sem birt kieszközölni. Nehogy karhatalommal távolítsák el, Klapka önmagától visszafordítja a szekér rúdját s re ingesta visszatért Londonba.

Régi igazság, hogy a baj többnyire párosával jár. Londonban kellemetlen hírek egész halmaza várakozott az amúgy is bosszús száműzöttre. Levelek hazulról, telve panaszokkal Haynau ellen, hogy kutyába sem veszi a komáromi szerződést s kényekedve szerint értelmezi, sőt gyalázatosan megszegi annak legfontosb pontozatait.

Klapka azonnal leült s jogosult fölháborodásában erősen megnyomván a pennát, keményen odamondogatott Haynaunak. A hiéna báránynya — kár is megjegyoznünk — jövőben sem szelidült azért.*

* A nyílt levélnek, mely európai feltűnést idézett elő, egyik pontja így szólt: «Azon esetre pedig, ha jogos követelésemet nem venné figyelembe, a még rendelkezésemre álló, igaz, csak erkölcsi fegyverekkel mindig tudni fogom legalább azok becsületét úgy a jelen, mint a jövő számára megoltalmazni, kik magyar részről a békeszerződést aláírták». Haynau nem sokat hederített e fenyege-

Noha a magyar emigráció *testületi jelentőségre* Európában csak később vergődik; akkor, mikor Kossuth jelenik meg a szintéren s szavának varázsával mámoros lelkesedésig ragadja az angol és amerikai közvélemény érdeklődését az elnyomott magyar nép és igaz ügye iránt; egyesek számot tesznek már előbb is Londonban, Párisban és másutt. S Klapka barátságát például nagyrabecsüli, sőt keresi egy lord Dudley Stuart, Cobden, Ledru Rollin, Louis Blanc és Mazzini, kiket családi név, társadalmi állás, óriási vagyon, nagy világtörténelmi szereplés jogosít föl arra, hogy finnyások legyenek bizalmasb könyezetök megválogatásában.

Az *Italia unita* lángeszű előharczosa, Mazzini, különösen minden követ megmozdított, hogy Klapkával belső viszonyba léphessen s megnyerje őt azon nemzetközi «forradalmi bizottság» számára, melynek merész tervét ép ekkor forgatta nyugtalan fejében, első sorban Olaszország, közvetve egész Európa fölszabadítására.

Klapka nem állott ugyan a kötélnek; Mazzini azért föltétlenül számít rá mindig. S mint később látni fogjuk, hányatott élete egyik legválságosb pillanatában segítségül fogja őt hívni oldala mellé.

Az örökös ködre únt-e rá Londonban Klapka? vagy belátta már ekkor, hogy Archimedesi pontot

tésre; a Nemesis a londoni szénmunkások kérges tenyerével fizetett ezért neki. Midőn alig egy évvel rá a Themse vidékén járt, nemcsak megugrasztották és emberségesen elagyabugyálták, de kitépték felét annak a remete bajusznak, melylyel ép oly nagyra volt e jeles férfiú, mint bresciai és aradi hőstetteivel.

nagyobbszabású tevékenységhez a magyar emigráció itt hasztalan keres? nem kutatjuk.

Tény, hogy még jobb ismerőseinek is váratlanul jött az a hirtelen elhatározása, hogy állandó lakóhelyül Svájcot választja s már legközelebb útra is kél oda. De betér útközben pár hétre Párisba is, a hol Teleky Lászlóval kell találkoznia, kivel az egész emigrációt közelről érdeklő fontos megbeszélni valói lesznek.

Teleky László a forradalmi kormány diplomáciai képviselője volt a szajnamelléki Babylonban. Szakasztott azon missióval, mint Pulszky Londonban. S fájdalom! ugyanazon — balsikerrel. A sajtó egy részét sikerült lekenyereznie. Egy kis töredék lelkesen fölszólalt a magyar nemzet mellett a kamarában is. S a közvélemény nagy többsége velünk örvendett és busult a szabadságharcz hullámmása szerint. A döntő köröknek ellenben eléggé fájt a — saját fejük. Parázst gyűjteni e fölé beavatkozással tisztán magyar érdekekben, s úgy tenni akárcsak egy szalmaszálat az orosz intervenczió útjába, hogy ebből diplomáciai szóváltás kerekedhessék, visszautasíthatlan kötelezettségek — és kiszámíthatlan következtetésekkel: nyugalmasb időben és normális belállapotok között is, ezek fölfogása szerint könnyelmű koczkajáték leendett francia vagyonnal és vérrel. Az utolsó félszázad szomorú tapasztalataiból levonták itt is a szükséges tanulságokat. S a lovgiasságnak az a don Quichotte-i, hyperideális értelmezése, mely a nagy forradalom jelszavai közé fölvette a mult század végén az európai népszabadsá-

got is, s a francia tricolor árnyékában készült ezt megteremteni és megszilárdítani, legfőlebb egy-egy radikális hirlap hasábjain s a népgyűléseken követelt most gyors és nyomatékos közbelépést a Néwa tájáról a magyar alföldnek tartó kozák csapatok föltartóztatása végett. Komoly politikusoknak előbb való volt az ing a kabátnál s nyájas mosolyt, meleg kézszorítást bőven mértek ugyan szalonjaikban a szeplőtlen jellemű és tetőtől talpig comme il faut magyar grófnak, de megbízó levelét hivatalos bureauikban átvenni csak bécsi láttamozással vélték megengedhetőnek.

A világosi katasztrófa külsőleg nem sokat módosított hát Teleky helyzetén Párisban. Csak jövedelme csappant meg tetemesen, midőn birtokait otthon elkobozták, s megrövidülvén a paplan, a puritán lelkületű férfiú egész életmódját ehhez képest rendezte be.

A párisi emigráns telep mindamellettt gyülekezése első perczétől őt tekinti, őt vallja fejéül. S ő hozzá fordul Klapka is, mikor november vége felé Londonban nagyobb egy értekezletet tervez, a szanaszét lézengő erők szorosb összetartása s bizonyos közöség és egyöntetű működés létrehozatala végett.

Teleky kitérőleg felel. Elismeri, hogy «szükséges egymással érintkezni; s e tekintetből czélszerűnek tartja a barátságos levelezést, esetleg a személyes összejövetelt is», de időelőttinek véli utóbbit már most, mikor a «politikai helyzet Európában mindenütt bizonytalan s oly hatalmas tényezők, mint *Kossuth*, *Batthyány* Kázmér stb. még Török-

országban sinlődvén», nélkülök kellene határozni.

Nem sokkal utóbb ő maga óhajt Klapkával találkozni. Lázás nyugtalanság gyötri éjjel-nappal. «Egész idegrendszere megbomlik. Beteg testelke.» Leveleiben egy-egy kínos nyögés, fájdalmas fohász lesz minden szó és betű. S tragikus végeig folytonos agonizálás — reménynek ritka, örömmek még ritkább futó perczeivel, eszményileg tiszta pályafutásának egész hátralévő része...

Első szava Klapkához, midőn ez benyit Paix-utcza szerény lakásába: «mi lesz a hazából? hogyan támadjon föl szegény — romjaiból?» De mód nélkül megkönnyebbül keble, hogy higgadtabb vendége nem esik kétségbe a jobb jövő felől s «türelemmel, okossággal, kitartással» visszaszerezhetőnek hisz mindent, s a legrosszabb esetben annyit, a mi — mindenné fejlődhetik idő folytán.

A két férfiú régebben inkább csak par renommée ismerte egymást. Pár napi bizalmas érintkezés elég, hogy benső barátság szövődjék köztük, mely nem szakad meg a síríg s Teleky részéről annyira megy, hogy saját véleményét a legfontosb dolgokra nézve még a részletekben is alárendeli és eltűri, hogy egyénisége majdnem teljesen absorbeáltassék...

Egyiköknek sem lévén inyére Kossuth widdini levele és nyilvánosságra jutó egyéb nyilatkozatai, egy közös programmban állapodtak meg, melynek csak oly örök hűséget fogadnak, mint egymásnak.

E program főpontjai: «Semmi diktatura sem a hazában bent, sem a hazán kívül.»

«A ragaszkodás a kormányzói czimhez nem tanácsos, mert utánzása a praetendens politikának s a kormányzó a szabadságharcz bevégeztetése előtt hivataláról önként lemondott.

«Senki se tekintse magát annyira magas állásúnak emigranstársai fölött, miszerint csak ő maga legyen birtokosa a magyar ügyet illető minden működések titkainak és kulcsának...»

Az emigráció minden eljárását ily fölfogás kapcsán bizottságilag kell el intézni, mindaddig, míg út a felszabadulás órája s egy alakító nemzetgyűlés (convent national) rendes medrébe tereli a magyar nemzet közéletét és boldogulását.

Szinte csodálatos, mennyivel enyhébb és elnézőbb Teleky a másik irányban; az otthon maradtakra és ezek teendőire nézve.* Kategorice ki mondja, hogy «az osztrák kormány nyal szemben elfoglalandó *álláspontunknak nem szabad kizárólag tagadónak, sőt határozottan tevőlegesnek kell lennie. A jelenben adott talajra kell helyezkednünk.* Bűn volna azt tanácsolni, hogy talpra álljon s rázza le nyakáról az idegen igát. Akármit inkább, mint ezt, mert népünk fegyvertelen. De ölbe se vegye kezét! *Megadást és engedékenységet kell ajánlalnunk mindamaz esetekben, a hot ezek el nem kerülhetők.* Hazánkfiái közül sokan túléltek magukat. Minél előbb szakítunk ezekkel, annál üdvösebb. Ám egész másként gondolkozom az ó-konzervatívokról. Támogatnunk kell őket teljes erőnkből. Az,

* Teleky L. levelei Klapkához Montmorencyből. 1850. jul. 5. aug. 20.

hogy «*Jósika* Samu, *Apponyi* György stb. ilyen meg amolyan emberek, mindez nem érv az én szemeim előtt. Csatlakoznunk kell a nemzeti zászlóhoz s e zászlót a miénknek ismerni, akárkinek kezében látjuk lobogni. Magyarország lételének nem szabad *egy párt diadalától vagy vereségétől függenie!* Tudom, hogy te is így gondolkozol!»

Akárha Deák Ferenczet hallanók 1861- s még inkább 65-ben!...

Annál súlyosb csapás volt aztán Teleky költői, lány s a naivságig jóhiszemű kedélyére, mikor *Bach* báró a konzervativoknak is kitette szűrét az «udvarból», s Magyarország földarabolása és az összbirodalom határainak kitágítása az Al-Dunáig és az északi Kárpátokig nem többé «egy párt», hanem a magyar állam és nemzet «vereségről» állított ki a nagy világ számára, az osztrák császár aláírásával, 200,000 szuronnyal hitelesített zord bizonyítványt...

Klapka akkortájt már Lipcsében időzött, Wiganđ Ottónál, a kinek nyolcz hónapig maradt vendége, míglen teljesen elkészült német emlékirataival.

Teleky tőle kér tanácsot: «Szabadok lévén itt künn, mindjárt tiltakozzunk-e Ausztria nemzetölő, jogtipró merénylete ellen? és mily alakba öntsük ellenmondásunkat?» S midőn Klapka, kinek már-már kedvét szegik az emigráció torzsalkodásai mindenféle együttes akciótól, tétovázni látszik, meghatóan esdekel neki: «Oh ne vonulj vissza; soha sem volt rád nagyobb szükségünk, mint most!...» Sajnálkozik egyúttal, hogy Klapka nem

lesz jelen «azon halotti isteni tiszteleten, melyet a párisi emigránsok okt. 7-dikén (mert 6-dika vasárnapra esik) Montmorencyban reggeli 11 óraker tartatnak az ausztriai zsarnokság alatt kivégzett hőseink és martirjaink emlékére, s a melynél Horváth Mihály püspök fog misét olvasni és beszédet mondani.» Végül rimánkodik, töltse vele a telet Párisban. «Sóvárogva várunk; jer minél előbb! Én mindenre áment mondok, a mit akarsz. Számolj reám az élet minden viszonyai között s ne sorozz engem csupán tisztelőid közé (cela va saus dire), de tarts barátodnak!»

Mitévő legyen, ha emlékiratai sajtó alól kikerülnek? Klapka voltaképen maga sem tudta. Wigand Ottóval egy német folyóirat tervét főzögették, kizárólag a magyar ügy és magyarországi állapotok ismertetésére. Szerkesztőül Horváth Mihályt vagy Vukovichot szemelték ki, sőt a párisi telep kész tervvel állott elő úgy a tartalmat, irányt, szellemet, mint a technikai beosztást illetőleg. Prédikációs halott persze nem lett a költséges vállalatból. «Pénzhiány okozta hajótörését!» jajdul föl *Emlékei*-ben Klapka, a ki engedve Teleky unszolásainak, év vége felé csakugyan beszól hozzá s Sylveszter éjszakáján oda temeti annyi délibábos hazafi ábránd, vérmes remény, kecsegtető kilátás és fellengző terv szülője és dajkája, az 1850-diki esztendő mellé örök feledés sírjába mindkettőjük egyéni illuzióit is!...

IX.

Tête à tête Kossuthtal. — Útjaik szétválnak. — Mednyánszky Sándor. — Két tűz között. — Újabb kísérlet. — Daus l'exile le coeur se brise ou se bronze. — Genfi emigrans telep. — Va banque olasz vérrel. — Ex oriente lux. — Tengeren Konstantinápolyba. — Sir Stratford Canning, lord Redcliff. — Napló-jegyzetek. — Emlékirat a padisah részére. — Levél Omêr pasához. — Exhonvédek Ázsiában. — Hál' Istennek, vége a komédiának! — Jóságok, a mik teljesülnek.

Ma itt, holnap ott. Állandóan vagy huzamos ideig sehol! A «bolygó hollandi» megszerette, de meg nem szokhatta Párist. Szabadabb levegőre vágyott. Svájcba. Hiában beszél a lelkére Teleky, hogy nekik most itt a világ közepe. Hasztalan marasztalják minden rangú és rendű új barátai: Lamoricière, Bédeau tábornok, Czartoriszky herceg, Mieroszlavszki tábornok, Bratiano * (később román miniszterelnök): Klapka nyakába veszi ismét a világot, áttelepszik a regényes Vierwaldstätti tó mellé s beléfog legjelesb művébe: *Der Nationalkrieg in Ungarn*.

* Magyar emlékirataiban Klapka a vörös herceget, Napoleon Jeromost is besorozza ezek közé. Rosszul emlékszik. Teleky L. leveléből (1854, márcz. 26) látom, hogy Jerome herceg még csak híreről ismeri Klapkát s színről-színre másfél hónappal később, Sztambulban van először egymáshoz szerencséjük.

Egy váratlan incidens kiüti kezéből a tollat. Az európai szabadelvű közvélemény mind hangsúlyosabban követelni kezdi, hogy «Kossuth és társai» kisázsiai fogságukból szabadon bocsáttassanak. A magyar emigráció java két kézre fogja a kalapácsot s egész erejéből veri most a tüzes vasat. Teleky Lászlót egy rögeszme kínozza, hogy «Ausztriának a szándéka szerencsétlen társainkat megmérgeztetni»; azért ragaszkodik oly makacsul és mereven internáltatásuk meghosszabbításához; első sorban Kossuthot, a mi «könnyű munka ott, a hol néha a cukor, kávé, gyakran még a só is meg van mérgezve».* Könnyörög tehát Klapkának: mozogjon végre ő is. Fordítsa minden gondját «szegény barátaink kiszabadítására. Kossuth nagy erő, őt nem nélkülözhetjük».

Katót nem nagy mesterség beleugratni a tánczba. Egyszer csak Angliában terem, s habár itt Pulszky az «alter ego» és főrendező, — Klapka lelke is belélehel a büszkeségét, örömét abba az őrzöngő mámorba, mely százezer torokkal kiáltozza a southamptomi partokon a «volt magyar kormányzó» felé: «Isten hozott! Hozott Isten!»**

* Teleky levelei Klapkához, Genfből és Zürichből.

** «Midőn pár nap mulva, írja ő maga, Kossuth ünnepélyesen bevonult a Citybe, hogy a Guildhall aranykönyvébe díszpolgárként fölvetessék s én a Nelson-émlék talapzatán állva a négy szürkétől vont dicskocsiját körülözönlő tengernyi néptömegben legeltetém szemeimet s láttam, mint hódol a föld leghatalmasb nemzete a szegény magyar számüztnek, büszkén emelkedett keblem azon tudatra, hogy e férfiú állt soraink élén!..» S kicsinyes irigykedés nélkül aláírja később is Mednyánszky Sándor emphatikus áradozását: «Nagyobb győzelmet, szellemi győzelmet

Hazafias föllángolásában sem vetkőzik ki azonban önbecsének érzetéből. Rabszolga hódolattal nem áll oda a diadalszekér mellé — sütkérezni a fölkelő nap sugárözönében; csak négy szem közt tolmácsolja érzelmeit s nem kér részt a dicsőségből, de annál határozottabban a hétköznapi munkából, melynek ez óriási ünneplésre kell vala szükségyszerűleg következnie.

Nem feszegetjük: kin és min mult, hogy a két vezéralak útai szétágaznak? Klapka levelei, melyek teljes világot deríthetnének e bizalmas dialog lefolyására, Teleky hagyatékában lappangnak. S egyegy sor ennek válaszaiban csak sejteti, de nem födi fel a valót.

Teleky megbízta Klapkát: adja át Kossuthnak az ő szívélyes üdvözlését. «De megírta neki a megírandókat ő maga is.» A visszhang nagyon fájdalmas lehetett, mert galambepéje fölforr s legközelebbi levelében hamletizáló rendes modorától eltérve, határozott nyíltsággal azt írja Klapkának: «Kossuthnak nincs rám szüksége! De nem lehetnek kételyei az iránt sem, ha csak rólam és elveimről meg nem feledkezett, hogy egyelőre sem vele, sem mostani politikájával meg nem férhetnék».

S vissza-visszatér e themára, s ugyanezt a keserű hűrt pengeti heteken keresztül százféle alakban s változatban.

«Kossuth most szabad. Helyzete oly fényes,

nem fog Kossuth többé magának s főleg a szent ügynek, melyet képvisel, még akkor sem kivívni, ha majd egyszer Budapesten tartaná bevonulását».

mint talán senkié. Így tehát irányában én is szabad lettem. Bizony sok hibát követnek el a mieink és a sok mással együtt Kossuth is. Sajnos, hogy őt oly rossz tanácsadók környezik. Rosszabbakká lettünk a lengyeleknél. Kossuth politikájától nem sokat remélek. Igen elhamarkodott mindent! De mi, lelkem barátom! mi frigyesek vagyunk életrahalálra. Mi mindenben egyetértünk s frigyesek maradunk örökké, nemcsak barátok. Együtt győzünk vagy együtt veszünk el.»

Minthogy az utolsó sorok kissé talányosak és félreérthetők, illő, hogy kielégítő magyarázattal szolgáljunk az olvasónak.

Klapka azon szándékkal távozott Londonból, hogy a telet Genf vidékén, a földi paradicsomnak méltán címezhető Wernexben tölti. Beszölt útközben Telekyhez s apróra meghányták-vetették általunk röviden már körvonalozott programjukat. Egymás közt és «elvtársaikkal» abban állapodtak meg, «hogy teljesen passive viselkednek; Kossuth működése elé semmi akadályt nem gördítenek; de ennek fejében minden vállalkozásért ő rá magára hárítják a felelősséget».

Szép szó és szép fogadás. De nehéz beváltani és megtartani.

Klapkának is Telekynek is félszeme mindig Kossuthon függ... Nyomtalanul el nem röpül fülök mellett egyetlen ígéje, vonatkozzék bár a multa vagy a jövődöre.

Mednyánszky Sándor ezredes jóízű irálylyal és lelkiismeretes pontossággal referál Klapkának az

angolországi körút főbb mozzanatai s az emigráció házi titkai felől... Még azt is megsúgja ennek, hogy Vetter tábornok, a ki a katonai ügyeket intézi, őt valami fontos megbizással Olaszországba akarta küldeni, de úgy, hogy «senkinek, még Klapkának sem szabad arról szólania». Ily megkötéssel nem kellett neki a megtiszteltetés. S Vetter már most maga fogja beavatni a nagy titokba Klapkát, sajnálatát fejezve ki már előre is, hogy ez oly hirtelen a faképnél hagyta Londont.

Klapka nyomban kilép a passivitásból; pálczát tör Kossuth tanácsosai s még inkább a «korlátlan hatalom fölött, melyet Kossuth jónak látott önmagára ruházni, holott ez éles ellentétben áll amaz elvekkel, a melyekért a multban küzdöttek».

Teleky sem állja soká a dicsőséget. Kifúrná az oldalát, ha elhallgatná, mint vélekedik egy más dologban, a mi Kossuth személye körül foly s az emigráción túl a haza sorsát is érdekli.

Az Amerikába menekült magyarok magasztaló fölirata Kossuthoz épen e tájban aláírás végett a többi emigráns-telepnek is megküldetett. «Mi zürichi magyarok, Almássy Pál, Horváth Mihály és én, tudósítja Teleky Klapkát, jónak láttuk e tárgy fölött nézeteinket egy, a londoni társakhoz intézett levélben, kifejteni. Elég méltánylattel Kossuth iránt! Nagyon örvendénék, ha te is aláírnád.»

Klapka hajtana is talán e szép szóra, de két tűz közé szorul. Mednyánszky még szebb szavakkal ostromolja elméjét és szívéét: «Legyen, tábornok úr! úgymond, arra kérem én és arra inti honszere-

tete, engedékenyebb Kossuth iránt birálatában. Tisztább és hübb honszeretetet nem ismerek senkiben, mint az ő keblében, s azért tudom, minden nehézség nélkül fel fogja áldozni a honért megsértett férfiasságának igazság- és méltánylatszeretetének érzelmeit».

Klapka csakugyan nem csatlakozik a zürichi triumviratushoz. Külön fog nyilatkozni és újabb kísérletet kockáztatni a megegyezéshez Kossuthnál. Okai meggyőzik és megnyugtadják Telekyt. «Én is úgy érzem, mint te, válaszol neheztelés nélkül. Mi sem akarunk ellenpártot képezni, hanem csak figyelmeztetni Kossuthot tévedéseire és jobb útra vezetni őt.»

Egy gyújtó villám a felhős égből meghiusítja aztán mindezen jó szándékot. Az épülőfélben lévő közös hajlék romba dől, mielőtt tető alá kerül.

Szemere Bertalan és ennek járszalagán *Batthyány* Kázmér rágyújtanak «egy régi dalra régi gyűlölségről» s a magyar szabadságharcz akárhány fényes nevét és tettét vetélkedő szenvedélyességgel tapodják sárba, dobálják meg ganéjjal innen is, onnan is kibékíthetlen ellenfelek, meg nem gondolva vagy nem törődve, hogy a fölloccsanó, szétfrecscsenő mocsokból a legjobb esetben néhány csepp magát a közösen szentnek dicsőített lobogót is éri.

Emberileg érthető, hogy Klapka juste milieu-je e zürzavarban kárbaveszett s igyekezete Teleky, maga és Kossuth közt közelebb érintkezést létesíteni másodízben is — kudarczot vallott.

«Ily körülmények közt, mondja ő maga, szá-

momra nem maradt egyéb teendő, mint a Kossuthnak elfogadás végett, általunk ajánlott programmot elejteni s az emigráció belügyeibe való minden beavatkozástól egyelőre teljesen tartózkodni.»

Vándorbotját ezúttal mélyebben tüzi be a földbe; Genfben, a hol a radikális párt vezére, neki meghitt jó embere, James Fazy tartja kezében épen a kormánygyeplőt. E kies vidék, a hol sokan megfordulnak hazulról is, mintegy teremtvé van «Gondülőül» s Klapka nyomában lassanként egész teleppé gyűlnek itt a hazátlanok. *Károlyi* György grófné két gyermekével, *Almássy* Pál nejével, *Horváth* Mihály, *Puky* Miklós, *Karacsay* gróf, *Desewffy* Dénes, *Podhorszky* különböző világtájak felől verődtek össze egy családdá; *Andrássy* Gyula gróf (álneve Jaques Anderson), *Teleky* László (álneve Henry George Bunbury) félig-meddig szintén ide számítható törzsvendégei Párisból a szemenszedett kis körnek.

Klapka nyakig munkába merül. Jól díjazott cikkeket irogat francia, német, angol lapokba; fülhánya a genfi gazdag könyv- és irattár poros aktáit, újabb adatokért a magyar reformáció történetéhez; bevégzi a *Nationalkrieg* leírását, mely keveset hajt a konyhára, de épen à tempo jelenik meg, hogy ellensúlyozza Görgeynek nagy port verő, subjectiv színezetű önéletrajzát, és önigazolását minden másnak: embernek, eszmének és ügynek célzatos befeketítésével; s sűrű levélváltást folytat Páriszal, Londonnal s az emigráció számos kitünőségével, bárhová vetődtek «az ég alatt, a föld színén».

Mednyánszky az amerikai körútról közöl Klapkával érdekes részleteket, a mikről csak a beavatottak tudnak; *Kiss* Miklós ugyanez alaphéma felől áradozik, s nemcsak a Kossuth dollárok nőnek kifogyhatlan hadipénztárrá egy fölszabadító hadsereg szervezésére képzeletében, de hallani véli már az «Egyesült-Államok» ágyúütegeinek rémítő bömbölését is, a mint a bécsi Burg ódon falait döntögetik; *Teleky* László sajnálja, hogy *Andrássy* és *Kiss* Miklós, máskülönben oly «derék, okos, jó emberek, vezérok (Kossuth) irányában szintén vakok», hanem azért vérező szívvel síratja az emigráció csúfos meghasonlását s keményen megrójjá *Szemere* Bertalant, a ki értelmi szerzője az egész botránynak s köpönyegül használja ez ádáz tollharczban a *Batthyány* Kázmér tisztes nevét; *Czecz* tábornok, *Bem* jobb keze az erdélyi hadjáratban, ugyanakkor a francia belállapotok felől tájékozza a «leendő» magyar «Generalissimust», s levelei csupán azért nem keresztelhetők hivatalos «rapportnak», mert csak úgy szikráznak az elmésségtől s leírásainak élénksége, apercues-inak csattanósága, tollrajzainak hogarthi éle egyformán oktatók és mulattatók.*

Változatosság kedvéért hevesebb emóciókról

* Czetz tábornok sokat forgathatta Mikest. Hanem: úgy jellemök alapvonásaiban egy. S egészséges friss humor dolgában a tanítvány mesterére üt. Tréfálódzni sok oka pedig Czetz uramnak sincsen. «En attendant, írja egyszer Klapkának, német leczkéket fogok adni. S a míg egyre szert tehetek, egy új diatális sistémát fogok behozni, t. i. a meleg étkektől elszokom, s csak minden másod vagy harmad nap élek velök, akkor t. i., mikor — meghívnik ebédre valahová».

Mazzini gondoskodik. Télvíz idején, farkasordító hidegben ráüzen Klapkára, tegyen félre mindent, lopódzék ki nesztelenül csöndes visszavonultságából s a regrövidebb úton, a Szt-Gothard feneketlen hóval borított szorosain át jöjjön azonnal Luganóba, mert «nagy esemény készül» s a hegyek vajadásából most az egyszer nem egér, de olyan kétfejű sárkány fog születni, mely szöröstül-böröstül elnyeli a közös ellenséget, Ausztriát.

Kiváncsiság és rokonszenv rábírák Klapkát, hogy neki vágjon bekötött szemmel a nyaktörő veszedelemnek. Hihetetlen akadályok leküzdésével betoppan Mazzinihez. S megfagy ereiben a vér, mikor ez lázas fölindulással meséli el, hogy Milánóban, ha még nem foly, pár óra múlva okvetlenül vér fog folyni; emberei mindent elrendeztek egy fölkeléshez; a magyar csapatok egy része már vele tart; átédesgetni a többit Klapkának lesz föladata.»

Az utóbbi megjegyzés szomorú mosolyt csal a magyar hős ajkára. Aggályok és balsejtelmek sötét árnyék gyanánt lebegnek koszorús homlokán. S egy mély sóhaj izgatott kebléből előre eljegyzi a halálnak azokat, a ki hebehurgya merénylet részesei és — áldozatai lesznek.

Mazzinit bántja, majdnem sérti e kishitű töprengés. Az ő szeme előtt már fön lobog az olasz három szín a milánói dom kevély homlokzatán; fülében diadalmasan cseng az «Eviva Italia», mely a messinai szorosig megváltó szózatként fog lehatolni s talpra állítja néhány hét alatt a félsziget fegyverfogható népségét...

De még ugyanaz nap este — zokogva omlik Klapka nyakába, s megtört lélekkel olvassa föl előtte, hogyan hiúsult meg az eszeveszett vállalat a cseh helyörség hűsége s a polgári elemek nagyobb felének lanyhasága miatt... S ég-re-földre esküdözik, hogy honfivérrel ily istenkáromló va banque-játékot többé soha sem fog üzni.*

Klapka nevén nem szárad e vérpazarló Istenkisértést akár felelősség-, akár szégyenből legparányibb rész sem. Leczkének még talán jó is volt az, nem ugyan az ő, de pezsgőbb vérű más menekültjeink számára. Némi kellemetlen következményeket mégis vont maga után improvizált téli kirándulása így is.

A Libényi-féle orgyilkossági merénylet alkalmából osztrák s ezekkel egy gyékényen áruló külföldi lapok Klapkát is gyanúsították, hogy része van ez alávaló támadás előkészítésében, s akadt alkalmasint egész sereg jóhiszemű olvasó, a kik elhitték nekik a légből kapott vagy szándékosan koholt hitvány ráfogást.

Klapka maga annyira vigyázott most minden lépésére, hogy nem jelent meg azon rendkívül fontos és népes értekezleten sem, melyet a magyar száműzöttek 1853 nyarán Lausanneban, Evian fürdőben tartottak és a hol első sorban őt érintő, messze kiható határozatokat hoztak.**

* A gyászos fölsülésnél magyar vér is vegyül az olasz közé. Egy századost főbe lőttek. Két más tisztet sanyarú várfogsággal büntet a haditörvényszék.

** «Aggodalmaidat, írja neki Teleky, az idejöveteledből követ-

A krimháború előszele már erősen mozgatta ekkor a Fekete-tenger hullámain. A «keleti kérdés» tengeri kigyója diplomáciai dajkameséből kezdett ijesztő valósággá válná. Fényes pikkelyei fel-felbukkantak a víz színén s kápráztató csillogásuk menykőmód hasonlított a muszkaszuronyok villogásához.

Történetíróknak és államférfiaknak egyszerre jutott eszébe I. Napoleon híres mondása, hogy — «Konstantinápoly és Bosporus három világrész kulcsa...» S ha ehhez odagondolták ennek a tünevényes lángelmének azt a másik, jóslatszerű ötletét is, hogy «félszázad múlva Európa vagy egészen szabad lesz, vagy félvad kozákok fogják itatni lovaikat a Rajna vizében», — bizony-bizony nem csoda, hogy annak a tengeri kigyónak hirtelen megjelenésétől nem csupán a portán szeppentek meg, de borzongott a háta egy nyugati nagyhatalmasságnak is.

Az angol közvéleménynek meg diplomáciai jegyzékekre vagy világtörténelmi fejtegetésekre sem volt szüksége, hogy utérezze a pillanat horderejét. Traditionalis politikai ösztöne súgta neki, hogy ha azt a bűvös kulcsot a fehér czár körmei közé kaparíthatja, legelőször is azt a kaput fogja fölzárni, mely a Vörös-tengeren át Kelet-India felé nyilik s korlátlan úrrá avatja őt a három, sőt mind az öt világrész legnagyobbikában, Ázsiában.

A temetőnél csöndesb vén Európa pár hét alatt

kezhető politikai porre nézve nem oszthatom. Hiszen engem is kikérdeztek; miután megeskettek, kénytelen voltam nevemet megmondani. Mindamellett sem lett bántódásom.»

átalakult egy fellökött méhkassá... De a szétrajzó méhikéknek ezúttal csak fullánkjok volt, a mi ellen kézzel-lábbal hadonázott — védekezett egyformán fenyegetett valamennyi — fejedelem.

Óriási fegyverkezés rémes lármája töltötte be a levegőt a Szent-György-csatornától az Araltóig. S ámbár a «beteg ember» fölött világhírű doktorok konziliumokat tartottak éjjel-nappal, halálát bizonyosra vették még azok is, a kik — szerették, féltették s megmentésére mindent elkövettek.

A haldokló török államnak pedig éppen ez volt a legfő szerencséje, hogy fölgyógyulásában senki sem hitt. Elodázhatlanul aktualis fogas kérdéssé nőtt így: ki lesz, ki legyen itt a — nevető örökös?... S hogy ily esetben mindenki színt vall s kibujik a szög még oly zsákból is, melynek vásznát czélzatosan szövik vastagabbra a legdurvább posztónál, ezer példában tárja elénk a mindennapi élet...

A magyar emigráczióknak nem róható föl bűnül, hogy a midőn annyi koronás kéz nyíltan kötogetett hálót, titokban szintén halászni óhajtott és remélt a zavarosban. Közelfekvő tények fonalán józan észszel nem juthatott el más következtetéshez, mint ahhoz, hogy államok léte és századok sorsa felett határozó ezen élethalál harcban Európa két táborra fog szakadni — s akárhogy csoportosulnak is majd saját érdekeik szerint a többi hatalmak, Ausztria már csak tisztességérzet- és köteles hálából is a fölséges czár szekerét fogja tolni. Hiszen fia ez föl nem veszi 1849-ben a soroglyába, geograhai forgalomból — archæologiai ócskasággá válto-

zik a világtörténelem lomkamrájában a győzedelmes magyar fegyverek rettentő csapásai alatt.

Az eviami értekezlet egyhangú határozattal erkölcsi kötelességévé tette tehát minden egyesnek, hogy a kinek van miből, keletre utazzék mielőbb; Klapkát pedig külön is fölhívták, siessen oda köz-költségen s a további fejleményekhez képest *pleine pouvoir*-ral intézkedjék...

Farkasnak mutattak berket. Október közepén már hajóra száll Klapka Marseilleban; Malta szigetén a kikötőben beléje botlik s hozzácsatlakozik Czetz is; a hajón összebarátkoznak egy csomó román számüzöttel s e szerelmi *liaison*nak törvénytelen gyümölcse a halva született — «Dunai konföderáció»; nov. 11-én befordul hajójuk a Dardanellákba, s másnap horgonyt vet a Serail előtt — küszöbén annak a földi menyországnak, melyet versben, prózában milliószor megénekelt már a természet bájai és csodaalkotásai iránt fogékony ugyanannyi útas...

Klapkának, a világfinak, a kerek föld minden pontján voltak már e tájt összeköttetései a londoni, párisi, genfi salonok révén. Csak kopogtatnia kellett s megnyilt előtte itt is minden ajtó. Pedroni őrnagy bemutatja őt Tecco szárd követnek; ez karonfogva viszi a magyarbarát angol követhoz, Si Robert Canning, másként lord Redcliffhez, s akárhogy fintorgatja orrát az osztrák követ, Bruck báró, rövid időn társadalmilag előkelő helyet foglal el Komárom hőse, s ily minőségben nemcsak gyakori vendége az összes török államférfiak- és főuraknak,

de sikerül becsempészni őt a padisah magas színe elé is.*

Kossuth angolországi és északamerikai diadalútjának nimbusza rohamosan foszladozik. Emléke halványul, mint napkeletkor a hold képe. Ideseregülő magyar emigránsok alig állnak szóba képviselőjével, Gállal, a ki hátulsó ajtón is csak hébe-hóba vetődik el oly palotákba, a miknek főkapuján emelt homlokkal törzsvendégképen lépeget át Klapka. Hazulról százával omlanak ennek lábaihoz kéregető levelek és hódolatnyilvánítások. Maga Teleky László kissé kétértelmű szerénykedéssel azt tanácsolja hogy «Kossuthhoz csak akkor közeledjünk, ha valami állásunk lesz, mi neki imponálhat».

Molto fomo, poco arrosto! Aranyfüst — belső érték nélkül. Szivárvány, melynek hazug színei komor felhővé sötétülnek, a mint megvonja tőle sugarát — a nap.

Klapka maga hamar átlát a szitán. Nem mulatni jött ő ide. Olcsó bóknál, udvarlásnál többért, nemesb eredményekért sóvárog az ő nemes lelke. S a félhold szolgálatában a legmagasb rang neki csak úgy volna öröm és méltó bér, ha ebből hasznot lát a magyar haza és ügy is.

* Telekyt annyira fölvilanyozzák Klapka társadalmi sikerei, hogy maga is Stambulba készül. «Te sok tekintetben központja vagy már az ottani mozgalmaknak! kiált lelkesülve. Szép állást vívtál ki magadnak, nemcsak nekünk, kik hív barátaid vagyunk, de még elleneidnek is el kell ezt ismerni. Viszonyod a diplomacziához igen fontos. A te meghivatásod a francia és angol követhoz mind estélyre, mind ebédre, nagy hatással lehetett az ottani világra. Itt is nagy benyomást tett. Hírlapok is emítették.

Komolyan inti nyugaton rekedt honfitársait, ne mozduljanak, míg a szerencsevadászok megalázó szerepénél szebb itt nem kínálkozik... S a család és kiábrándulás egy-egy méla sóhajt csaltolla hegyére legbizalmasabb magánleveleiben.

A török hadseregben hosszú sor magyar honvédhős szolgált már ez időtől Ázsiában *Guyon* (Kursid pasa), a vezérkar főnöke; *Kmetty* (Izmail pasa), dandártábornok; *Kollmann* (Fejzi pasa) szintén az; *Frits* (Iskender bey), *Fiala* őrnagy stb. Az Al-Dunánál, Omer pasa főhadiszállásán: *Tüköry*, *Eberhard*, *Kiss* s számos tiszt és altiszt. *Stein* (Ferhad pasa) Aleppóban várt alkalmazásra.

Klapkának lord Redcliff javaslatára a batumi hadtest főparancsnokságát szánták. Bajtársai itt tárt karokkal várják. De őszintén lefestik neki a kétes boldogságot is, a miben ők fülig lubiczkolnak, s a miből osztályrész várakozik ő rá, ha előre nem gondoskodik földözetről.

A török vezérek egy része tudatlan; más része áruló. Valamennyi önző, irigy, féltékeny az idegekre. S a mi legrosszabb: a magyar hősök előkelő állása csak czifra, de üres czím. Úgy vannak itt, mint az ablakfa. Künn se, benn se. «Egyikünk sincs, írja Kmetty Karsból, tényleges hatalommal fölruházva. Fermánját még mindenikünk várja. Maga Guyon, Anglia pártfogása daczára, ingatag alapon áll.» Iskender bég örömmel hallja de-Mefrais gróf francia ezredestől, a ki Chalé francia konzullal érkezett Krasba, hogy Klapka kinevezése e vár főparancsnokává már bevégzett tény.

De — Tamás apostollal tart. Nem hiszi, míg nem látja. Annyi szép reménynyel keserű csalódássá fog ez is hiúsulni.

Jól sejt. Napok jönnek, napok mulnak. A török hajóhad tönkre megy. Szárazon is elverik szegény kontyosokon a port. Klapka fermánja aláíratlanul hever a seraskier fiókjában. Ha ugyan létezik egyáltalán.

Pusztá unalomból nekifekszik hát s tanulmányozza a török erkölcsöket, szokásokat, köz- és magánviszonyokat. Véletlenül nyomára talál Rákóczy Ferencz és Zrínyi Ilona hamvainak, lekaparja sírkövékről a meszet, kibetűzi a föliratokat s megküldi Horváth Mihálynak, hogy magyar lapokban közzé tegye. Haditervet dolgozik ki, mely Ázsiában keresi és jelöli meg a hadjárat súlypontját. *Türr* István, a kivel véletlenül akad össze Klapka egy hajó födélzetén, midőn pár heti üdülés után Smyrnából visszatér Stambulba, — hosszú levelet visz tőle leírhatlan nehézségek legyőzésével Omer pasához, telve politikai és hadászati aranytanácsokkal. Sőt az angol követ kérelmére terjedelmes emlékiratot nyújt be ő maga a padisahnak is, a török hadsereg újjászervezése, kiegészítése, elhelyezése felől... De hát tel maitre, tel valet! A padisah és tábornoka legmelegebb köszönettel szögre akasztják Klapka elméleti bölcsességét, akárhogy megdicsérik és megcsodálják ezt illetékes egyéniségek; Allah örök irgalmától és kegyelmétől most kézzelfoghatóbb «gyakorlati segítséget imádkoznak le dervisek és muftik az elhomályosodott fényes

porta és elpuhult igazhívők részére... S Allah meghallgatja őket. Csodát mivel! Francia, angol, olasz csapatok roppant tömegekben érkeznek nyugatról tömérdek ágyúval s nem hogy megnyirbálhatná a szultán birtokát, jól felkösse a szíjat a minden oroszok czárja, különben saját területe talál megrövidülni.

A magyar emigráció közreműködése előbb csak fölöslegessé lesz, utóbb már — alkalmatlanná. Olyan csoda esik, a minőt még Allah nagyságától és hatalmától sem remélhettek a törökök...

Egy osztrák miniszter herostratesi önérzettel fennen dicsekszik, hogy «Ausztria hálátlansága bámulatba fogja ejteni a világot»; s ha ez nem teljesedik betű szerint, onnan van, hogy századokon át nagyon megszokta már a világ Ausztriánál — a hálátlanságot minden képzelhető árnyalatban.

Klapkának keleten nincs többé mit keresnie. Csak Teleky tartja benne a lelket. «Rettenetes áldozatot hoztál, írja, az által, hogy odamentél; úgy ne sajnáld tőlünk, rimánkodom, ha csak lehetséges, úgy maradj még ott! Elmeneteled Konstantinápolyból minden igaz barátjára ügyünknek a legcsüggesztőbb, legrosszabb hatással lesz... Rettenetes év — 1854 — oly érdekesen köszöntött be, s most így folytatja pályáját. Én tudtam volna még várakozni, de most már, midőn reményre üdültem föl, lemondani nem tudok. Rám nézve csak egy alternatíva lehető: vagy nemsokára haza, vagy nemsokára a sírba!»...

Nem is czérna- vagy szalma-pókhálósál

csupán, a mibe a fuldokló görcsösen kapaszkodik. «Hatvan mérföldre Páristól egy nagy úr, az itteni legnagyobbnak legközelebbi rokona (Jerome hg.), így biztatja, ámítgatja Klapkával önmagát is Teleky, nagy vadászatot rendezett s a meghívandó vendégek közé az ő egyenes parancsára lön beigtatva Andrássy Gyula neve s az enyém. Vele mentünk oda az ő kocsiján és vele jöttünk vissza. Ott pedig néhány napot töltheténk az ő társaságában. Azon mulatságnak az a következése lett, hogy azóta is még néhányszor találkoztunk vele s többek közt ma is a hgnél ebédeltünk... Nemsokára indul hozzátok. Sokat beszéltem vele rólad. *Ő azt hiszi, hogy még most nem jött el a magyarok ideje*, de jót remél. Óhajt veled megismerkedni. Menj el hozzá, mikor teheted!»

Megtörtént. S a herczeg rendkívül szívesen fogadta Klapkát. S egyikökre sem vethetünk, hogy — minden a régiben maradt... Mintha csak császári nagybátyja sugalmazta volna a hgnek, hogy — «a magyarok ideje most még nem jött el.»

Persze hogy nem! Hisz ebben a tűzben nem sült oly gesztenye, melyet az ő kezöknek kell vala kikaparnia ő felsége számára. Lesz majd olyan is!... S akkor világos nappal fog tisztelkedetni a hontalan magyar generális Napoleon császárnál tulajdon palotájában, a Tuilleries-ákban.

Kóstolónak ily dicstelen macskaszereplésből elég volt most ennyi is... A mindenkép meddő év végén, miként hasonló esetekben a jó Mikes Kelemen, megkönnyebbülve, rebegte Klapka is: «Hála

Istennek, vége a komédiának!...» Visszhangot pedig e magyar tempóra s epilógot a konstantinápolyi tragikomédiához és kējútazáshoz Teleky szeretetteljes gyöngédsége ad és szolgáltat Brüsszelből (1854. szept. 21.) a következő szép sorokban: «Genfből keltezett szíves leveled, mint képzelheted, mélyen hatott reám. Annyi nemes törekvésednek, oly szép honfi elszántságnak, annyi fáradozásnak s nélkülözésnek eredménye tehát az leve, hogy reményeinket boldogabb időkre kell elhalasztanunk! — Sóvárgok utánnad, örülök, hogy oly nehéz körülmények között, milyenek voltak a mostaniak, nem leheted kedved tovább ott időzni, a hol voltál s mégis sajnálom, fájlalom, hogy már itt vagy. Úgy-e kedves lelkem barátom, e sajnálkozásomat az ügy szempontjából jól tudod érteni s teljesen megfoghatónak találod?

Egyébiránt osztom minden fájdalmadat. Rettenetes élet ez a miénk! Sokáig maradni még ily helyzetben, minőben vagyunk — az lehetetlen! Én is határidőt szabtam magamnak, ámbár nem egészen oly értelemben, mint te; mert én bizony nem gondolom, hogy belőlem valaha csak meg lehetős földművelő is válhasson; — de te fiatal ember vagy s *lehet még évek múlva missiód!*»

Jós igék, a mik teljessednek!

X.

In dem Heute wandelt schon der Morgen. — Rövid a tóga. — Haraszt csörög, szél fúj. — Kossuth és Klapka. — Róka ő fel-sége. — Nemzeti igazgatóság. — Magyar triumviratus. — Veréb-fogdosás dobbal. — Seregszervezési vajudasok. — Bukarest és Belgrád. — Rókából nyúl — Napoleonból Falstaff. — Villa-franca -- nekünk Ostrolenka. — Az utolsó alamizsna. — Nyárs-polgár Genfben.

Picziny kavics volt kezdetben akárhány óriási lavina. S megindítani ezt mindig elég egy gyöngé, kósza fuvallat is. Haladásának persze irányt szabni azontúl csak saját növekvő súlya fog. S ha mind-járt orkánná nő és millió körömmel kapaszkodik beléje, mely kimozdítá a hegyormon helyéből, — ugyanaz a szellő, — romboló útjában megállapodni a lavina már csak akkor szokott, ha bevégezte pályafutását s fölthagyni a pusztítással a természet mindenható törvényei kényszerítik.

Európa nemzetközi átalakulásában ilyfajta la-vina volt a nemzetiségi eszme. Hitvány kavics Sebastopolnál, óriási lavina Sedannál... Játékszer, nem fegyver, mikor egy maroknyi állam (Piemont) Liliputi kormányzója (Cavour) parittyába tevé s a párisi kongresszuson fenyegetőleg forgatván ezt meg feje fölött, ráijeszteni próbált egy elismert

nagyhatalomra. Mindenható végzet másfél tizeddel utóbb, mely megrendít alapjában egy világtörténelmi pozíciót s fölforgat közvetve és lomtárba dob egy császári trónt, melyhez milliók csak tén, de meghajolva közelít jó ideig számos koronás fő is.

Csodálatos véletlen, hogy a magyar emigráció már 1851-ben állást foglalt öntudatlanul az új jövő előkészítésében, s a Cavourok és Bismarckok malmára hajtott vizet, mikor egy ékesszóló emlékiratban ünnepélyesen óvást emelt Európa színe előtt Ausztria azon agyafúrt szándéka ellen, hogy a politikailag egygyé kovácsolt birodalom egész területével beleég a német szövetségbe. Ha ez ez a szép szándék akkor megvalósulhat: Solferino és Königrätz bajosan költöznek át a földrajz egy-egy szerény zugolyából a világtörténelem legragyogóbb lapjaira. S ha jelezni, hogy: tűz van! még nem annyi is, mint azt eloltani, határozottan jó szolgálat volt Olasz- és Poroszország részére, hogy *Teleky* László, *Klapka*, *Vukovics*, *Csetz*, *Szemere* a francia kormányhoz benyújtott kitünő államjogi dolgozatban* a magyar mellett európai szempontból is fejtegették az osztrák kísérlet roppant horderejét és valószínű következményeit, s föllármáztván a sajtót és a közvéleményt, egy villánál aligha nem többet tettek arra a rakott szekérre, mely Angliából

* «A magyar menekültek ez emlékirata, jegyzi meg *Iratái* I-ső kötetében (19. lap) Kossuth, valóságos diplomacziái okmány, melyre korunk majdani történetíróinak figyelmét ezennel föl is hívom.»

erélyes tiltakozással, Párisból föltételes hadüzenettel,* Szt-Pétervárról a kategorikus imperativustól nem sokban különböző «atyai intésekkel» robogott az «egységes Ausztria» fiatal császárijának kevély «székhelye» felé.

Ausztria kétes magatartása a krim háború folytán, meglehet, némiképen revanche is akart lenni, a miért Oroszország ily létkérdésben magára hagyta, sőt félig-meddig egy nótát fújt ellenlábasával; szánni-bánni hálátlanságát, akármi indokból eredt, nagy oka lön nemsokára.

Már a párisi kongresszuson szemet szúrt a francia-olasz kaczerkodás... Néhány kényes kérdésben a francia sas öntudatosan és czélzatos nyiltsággal vette itt szárnyai alá a piemonti ökörszemet s finomabb diplomata orrok már ekkor kiéreztek, hogy Viktor Emanuel ő felsége nem hiában fogyasztgatta csekély löporkészletét a tauri félszigeten, s hogy Napoleon gavallér kártyások módjára nem azért fogadott el partnerül egy szegény ördögöt, mivel rászorult a savoyi néhány zászlóaljra, hanem azért, hogy a végleszámolásnál őt is részeltesse a nyereségből.

Egy pillantás a térképre meggyőzte aztán a nehezebb fejeket is, hogy ez a nyereség vagy osztalék okvetlenül Ausztria zsebéből fog kikerülni... Az «Italia ura e libera» lenge álomkép kellett hogy

* Bonaparte Lajos, a francia köztársaság elnöke, az összes hatalmakat értesíté, hogy Franciaország «casus belli»-nek tekintené, ha Ausztria «belépése» a jelzett alakban nem maradna csupán — jámbor szándék.

maradjon, míg a veronai várnégyszögön a fekete-sárga zászló lobog... az egyetlen igazán olasz és alkotmányos szabad állam pedig az appennini félsziget északnyugoti zugolyában, a novarai siralmas leczke után, csupán szűr alatt szorítgathatja ökölbe kezét a vele tőszomszéd s minden mozdulatát közvetlen közletről szigorúan ellenőriző és nyomatékosan ellensúlyozó kétfejű sas ellen.

A világtörténelemben szinte példátlan az a lelki vakság, a mivel a bécsi államférfiakat verte meg — a Nemezis, hogy a felvonuló fergeteg *irányát* és nagyságát csak akkor kezdik fölismerni, mikor a párisi osztrák nagy követ választékos gyöngéd modorban kivánt «boldog új évet!»

Napoleonnak ez viszont nemzetközi érintkezésben addig ismeretlen vagy legalább szokatlan nyers — öszinteséggel keztyűjét vágja egy «vele barátságos nagy hatalom» képviselőjének szemé közé.

Holott Páris és Turin milliók szeme láttára ölelkeztek, csókolódtak már előbb hónapokon át; a francia sajtó rendőri jóváhagyással egész Oceánt sirt össze az eldarabolt olasz nemzet szerencsétlen helyzete fölött; a Tuilleries-ák részéről pedig annyira fölöslegesnek tetszett a további titkolódzás, hogy Napoleon hg. 1858 decz. végén sans gêne magához kérte Klapkát s megdöbbentő bizalmassággal beavatván őt a császár terveibe, mindennemű kendőzés és kerülő út megvetésével egyenesen fölveté a kérdést: «Akarnak-e önök résztvenni a kü-

szöbön álló háborúban, melynek Ausztria megtörésével kell végződnie?» *

«Szivesen, felelt Klapka, ha nem pusztá diverciónak fog tekintetni a magyar fölkelés és ha anyagilag is segítenek.»

A császári hg. nyomban ráállott e föltételre s Klapka már most *Teleky* Lászlóval, *Irányi* Dániel jelenlétében tárgyalja a teendőket. Utóbbi az örvendetes kilátások felől azonnal értesíté Kossuthot is; kikéri ennek véleményét s tudni óhajtja: mi lubon áll a volt magyar kormányzó a volt magyar tábornokkal?

«Sem jól, sem rosszul, válaszolt Kossuth. Nem lakunk egy helyütt, ritkán érintkezünk.»

S e lakonikus rövidség valóságos beretvává élésül a toldaléktól: «Én Klapka tábornok úr tehetségeit nagyra becsülöm, de nem hiszem, hogy most még a nemzet őt főnöknek elfogadná. A tettek mezején oda emelheti őt a hűség s nagyravágyás nélküli népiesség, *de most még nincs ott*».

Az idegen döntő tényezők, úgy látszik, más-ként vélekedtek Komárom hőse felől. S vagy azért, mert első sorban katona kellett a gátra, vagy hogy katona létére diplomaciai fogásokkal őt könnyebben lefözhetőnek vélték, így is, úgy is elvitázhatlan tény, hogy Napoleon herczeg vele szövö tovább a fonalt; Cavour Turinban szintén így cselekszik; Viktor Emanuel király két órai kihallgatáson pláne úgy belemelegsik a beszédbe, hogy páratlan köz-

* Kossuth L. *Irataim*. I. k. 89. stb. 1.

lékenységgel a legfontosb államtitkokról föllebbenti Klapka előtt a fátynak hol az egyik, hol a másik csücskét.

A magyar emigráció túlnyomó többsége mindemellett is — nélkülözhetlennék nyilvánítá Kossuth közreműködését. Klapka személyesen átrándult tehát január közepén Londonba, bekopogtatott Kossuthhoz s két napi eszmecsere után közös megállapodássá lett, hogy «oly alapnak, melyre a haza ügyét fektetni szabad vagy tanácsos volna, *csak a császár szava* tekinthető», hogy «a katonai és polgári főhatalomnak *egy kézben* kell lennie», hogy «vezérlet és kormányzat ehhez képest a *Kossuth kezében* fog összpontosíttatni»; s a mi első és lényegesb minden másnál: «a nemzet legjobb vérét hasztalanul, diverzióképen, *mások javára* elpazaroltatni nem engedik».

Klapka hazafias önzetlensége még ennél is szebb színben mutatkozik azonban egy levélben, melyet febr. 24-én Genfből írt Kossuthnak.

«Folyó hó 17-dikén, úgymond, láttam a császárt. Kérdezett: mi lábón állunk egymással? Feleletem az volt, hogy a legbarátságosabban, s hogy úgy is fogunk maradni... Párisi beszélgetéseim közepette nehányszor ráütöttem a bokorra, megtudandó, vajjon nem volnának-e hajlandók önnel egyenes összeköttetésbe lépni? Úgy látszik azonban, erre az idő még nem érkezett meg!...»

Egy rövid pauza a — pont után, s «megjött az idő erre is . . . Klapka e kurta pauza alatt keleten

járt, Napoleon császár kivánságára* Romániában szerzendő hadműködési alapot egy magyar fölkelés nyitásához. Jól végzett. Hozott onnan magával egyezményt, melyben fenékgig tejföl minden. De a tejfölt Románia fogja leszedni a maga részére. S minthogy Conza hospodár különben sem rajong érettünk s mindenkép a Napoleon császár füttyére tánczol — egyetlen hunyorítás kellett csak a Szajna mellől, s a hospodári köpenynek rögtön láthatóvá lön — a bélése is.

Egyelőre elutasíthatlanul szüksége volt a magyar emigráczióra Napoleonnak. Ápril végén egész deputáció (Klapka, Teleky, Bethlen Gergely, Puky) ment Párisból Londonba, s «felsőbb megbizásból» közölte Kossuthtal, hogy a császár látni óhajtja őt. Magyarország volt kormányzója George Brown szerény neve alatt lépett francia földre. A maga nemében páratlan találkozás 1859. május 5-én éjféltájban ment végbe. S eltartott jó két óráig.

Mindkét fél megcsalódott. Kossuth üresen vitte vissza Londonba a zsákot, s a malacz megmaradt továbbra is szép szónak és ígéretnek — elvben; a koronás róka viszont boszankodott, hogy mézes-mázos bókjaival és lekötelező hypernyájas modorával nem bírta levenni lábáról a konok magyar forradalmárt s kicsikarnia ettől még csak annyit sem sikerült, hogy előlegesen legalább «Erdélyben, a székelyeknél rendezzenek egy kis fölkelési mozgalmat».

* «Vous devez vous entendre avec les Roumains et agir de ce coté de la Hongrie», mondá a császár.

Az «utolsó szót» mégis — könnyen érthető okokból — keblébe zárta ezuttal még mindenikök. Sőt egy-két fonálszállal vastagabb lön a kötél, melyre a magyar emigráció hazafi reménykedésének nehéz horgonya volt ráakasztva.

Pietri senator, a császár mindenese — utasított, lépjen rapportba «a magyar urakkal», hogy a munka haladéktalanul meginduljon. Munka alatt azt értette ő felsége, hogy Kossuth Angliában körutat fog tenni s rábeszéli John Bullt a semleges néző kényelmes és hálás szerepére. Bukarestben, Belgrádban előkelő magyar menekültek hozzálátanak az invasio előkészítéséhez, a miben kezökre fognak járni Franciaország ottani diplomáciai ügynökei is.

A magyar emigráció összes harczképes elemei ugyanakkor Olaszországban gyülekeznek és szervezkednek. Pénzről, fegyverzetről s esetleg a hadi foglyok kiváltásáról itt Piemont fog gondoskodni.

Magyar részről gözerővel «indult» és folyt tovább «e munka».

Kossuth, Teleky, Klapka mindjárt másnap az éjféli audiencia után «Nemzeti Igazgatósággá» alakultak. Comité National hongroise. Elnöke *Kossuth*. Jegyzője *Irányi* Dániel. Hadügyi levelező *Szabó* Imre ezredes. Pénztárnok *Puky* Miklós.

Kimondatott, hogy keleten *Klapka* lesz teljhatalmú intézője a hadi akciónak. Addig is *Csetz* tábornokot hadi ügynökül, *Tanárkyt* pénzkezelőül Bukarestbe küldik, *Ludwighot* politikai ügynökül, *Vetter* altábornagyot katonai megbizatással Bel-

grádba. Konstantinápolyba *Karacsay* Sándor fogja képviselni a magyar érdekeket.

Piemontban a seregalakítással egy órát sem szabad késni. Magnak elég első pillanatban két gyalog és egy lovas dandár. Ha a szerencse kedvez, önmagától kibővül ez majd «hadosztályokká és hadtestekké.»

Május közepe felé *Klapka* már személyesen siet Turinba; meghányja veti Cavourral a «seregszervezés» gyakorlati részleteit; belenyugszik, hogy a főparancsnokság ráruháztassék; megküldi innen Kossuthnak a Couzával régebben kötött egyezmény szövegét, melynek alapján *Obrenovits* Mihály szerb hggel is értekezett; s «lázás izgatottságtól» panaszkodik egy május 21-iki újabb levélben, hogy a Pó partján már verekednek és mi még egy szót sem szóltunk a magyar csapatokhoz. Tegnap nagyon sürgették, hogy tegyünk végre valamit, s mivel nem akartunk ez óhajtás elől ridegen kitérni, Teleky készített egy felhívást, melyet én aztán Perczellel együtt aláírtam s melyet ma átvisznek a határon szétosztás végett.

E verébfogdosó nagy dobon az utolsó püffentések így hangzottak:

«Az olasz ügy egy a magyarral; ha megdől az osztrák kormány Olaszthonban, kikergetjük azt a magyar hazából is, s szabadok leszünk úgy, a mint apáink voltak.

«Töletek függ, vitézek! a hon jövője!

«Ti vagytok az osztrák sereg legjobbjai! Jöjjetek át a magyar zászlóhoz! Fölvirradt az üdv napja Magyarhonra.

«Mi az utolsó dicső háboru alatt vezéreitek készen

állunk legszívesb bajtársi elfogadástokra s otthon is rajtak függ magyar véreitek szeme.

«Légfelső rendelet szerint minden áttérő tiszt s altiszt rangjában, sőt alkalmilag előmenetellel, minden vitéz jutalommal nyerend alkalmazást az általunk alakításban lévő magyar seregben.

«Kérésünk — rendeletünk vitézek, hogy midőn francia vagy olasz csapatokkal találkoztok, ne késsetek áttérni és mielőbb a honmentő magyar had zászlói alá szegődni!

«Isten áldása a letiport hazára! Isten őrizze a magyart!»

Génuva, 1859 máj. 20.

Klapka György,
tábornok.

Perczel Móricz,
tábornok.

Mi tűrés-tagadás! Ha a francia fegyver diadala e kiáltvány sorsától függ: Lombardia narancsai még nagyon soká vámmentesen vándorolnak vala Ausztriába.

S bármennyire igaz is, hogy Napoleon császárnak a legkisebb gondja nagyobb volt elejétől végig a magyar nemzet fölszabadításánál; s hogy komolyabb alkudozásokba és közelebbi érintkezésbe csak a legutolsó perczen bocsátkozván Kossuthnal, nagyobbszabású közreműködés épen e miatt és ő miatta vált lehetetlenné magyar részről: szintoly kétszerkettő négy az is, hogy a magyar emigráció vezérei sokkal inkább értettek a szép szóhoz, mint a merész tethhez, s míg a közlegények s minden rendű és rangú apró szentek more patrio czivakodtak egymással, a döntő tényezők hazafias szabadkötését, miszerint kellő földözet, vagyis francia zászló és sereg nélkül nem teszik a lábukat magyar földre, —

könnyen félreérthették, s akként magyarázhatták még a jobb érzésű francia és olasz körökben is, *hogy a magyar emigráció nem bízik a magyar nép fölkelési készségében* s tisztán idegen vérrel szeretné kiszabadítani hazáját «az osztrák járomból».

A seregszervezési tragikomédia mindamellett tovább foly lankadatlanul még azután is, hogy Kossuth dicsőségesen elvégezvén Angliában, a mire vállalkozott, Olaszországba jön; szokott csodatevő erélyességével ragadja itt meg a gyepőt; nyakára megy Cavournak, Napoleon hgnek; s július 3-dikán Vallegióban másodszor kerül a császár színe elé.

III. Napoleon «kitüntető szivességgel és rendkívüli udvariassággal» halmozta el vendégét; minden szavára Ament mondott; biztosítá, hogy nem kívánja a magyar nemzet föllázítását, ha ő tényleg francia csapatokat nem ad előbb a magyar emigráció rendelkezésére; a bucsuzásnál pedig ráparancsolt Pietrire: «Kísérje Kossuth urat Turinba s mondja meg Cavournak, hogy Kossuth urnak és társainak a magyar sereg fölszerelésében segédkezet engedjen, mert ő (a császár) fontosságot helyez arra, *hogy mielőbb szűk nadrágos magyar csapatot lásson seregénél.*»

Kossuth biztosítá a császárt, hogy ez az óhaj tiz nap alatt megvalósul, csak álljon el a piemonti kormány azon botor kívánságától, hogy a magyar csapatokat Viktor Emanuel hűségére kell fölsketni.

«De quoi faire? c'est de la folie que de le demander» kiáltott föl Napoleon.*

S még csak el sem — mosolyodott! . . . Pedig ő már tisztában volt: miért bolondság az ő szemében, a mire oly roppant súlyt helyez Kossuth?

A legközelebbi órák levették a hályogot a szeméről s megmagyarázták e nagylelkűség titkos okait magának Kossuthnak is.

A «Magyar Nemzeti Igazgatóság» elnöke július 3-án járt a francia főhadiszálláson s bizonyos előfeltételek teljesedése esetén tizednapra ígérte, hogy «Ő felsége szűk nadrágosokat fog láthatni seregénél». A véletlen megelőzte Kossuth jó szándékait. III. Napoleon már nyolczadnapra gyönyörködhetett ilyenekben, nem ugyan a saját seregénél, csak az osztrák császár környezetében, mikor ezzel Villafrancában találkozott. Az első lépést ily bizalmas közeledéshez a győzelmes imperator tette. Fegyverszünetet ajánlott Ausztriának két nappal utóbb, hogy Kossuthot fogadta s «Magyarország fölszabadításával» kecsegtette . . . Sokkal különben az olaszok sem jártak. A császár büszke jelszava, hogy Itáliának szabaddá kell lennie az Alpoktól az Adriáig, melylyel a hadjárat kezdetén a félvilágot tűzbe hozta, most egy ócska közmondássá zsugorodott össze a bucsuszózatban. Azzá, hogy jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok. Jobb ma a bizonyos Lombardi, mint holnap a bizonytalan Lombard-Velence.

* Mi a manónak? Bolondság ilyesmit csak követelni is.

Povera Italia! sóhajtott föl Viktor Emanuel, mikor a békekötést aláírta. Povera Ungheria! jajdúlhatott föl százszor több joggal a magyar emigráció.

Az olasz népet fölverte sokszázados sült galambleső tunyaságából a rövid, de nem dicstelen hadizaj. Az «Italia fara da se» üres hetvenkedésből erélyes cselekvéssé izmosúl s idegen kardra, szuronyra Viktor Emanuel csak Velence és fővárosa, Róma megszerzésénél szorul. A félsziget egyéb töredékeit ő maga forrasztja egygyé, s utóda pirulás nélkül nézhet ma végig a Quirinál erkélyéről immáron lélekben is egységes apai örökén . . .

A «Magyar Nemzeti Igazgatóság» hasztalan emeli fájdalomban megtört könyes szemét a hirtelen elborult kék égboltozatra . . . . Nem ragyog onnan feléje egyetlen iczi-piczi, árva csillag. Csak egy-egy villám cikázik végig a komor felhőkön. Ijjesztő memento azoknak, a kik a «Nemzeti Igazgatóság» hívó szavára hazulról vagy az osztrák sereg hadsoraiból szöktek át a légióba.

Háritóról mindenekelőtt és fölött ezek számára kellett gondoskodni.

Klapka a nyári zivatarnál rövidebb hadjárat alatt részint Turinban, részint Flórenczben tartózkodott. Amott a légió szervezésében egygyé tett napot éjet. Emitt Napoleon herczegnek volt alkalmasint anonym törzskari főnöke, s szellemes társalgásával a bonvivant hg mindig dúsan terített asztalánál szivesen látott vendég.

A fegyverszünet, majd a békekötés vérdermesztő

hire Turinban érte . . . . . Lelki állapotát akkortájt hiven jelzik a következő sorok: «A Magyar Nemzeti Igazgatóságnak» Genuában. Turin, 1859 jul. 13. Cavour gróftól jövök. Beadta lemondását. Magánkívül van a kifejezhetlenül nyomorult magaviselet fölött. Napoleon hg volt főképen az, a ki a békét sürgette, a ki mindenkre, olaszokra, *magyarokra panaszkodott*. Itt mindenki földhöz van sújtva. Cavour megígérte, hogy a légioról gondoskodni fog. Elkerülhetlenül szükséges, hogy e kérdés rendbehozatala végett az igazgatóság mindkét tagja azonnal idejőjjön, mert e légkörben ezentúl nekünk semmi teendőnk sincs. *Ijesztőül használtak föl minket*, hogy Ferencz Józsefet Lombardia átengedésére mihamarább rávegyék . . .»

Szomorú vallomás! Még sem okult abból senki. Klapka maga sem! A legelső lidérczláng nyomán újra neki fog menni az — ingoványnak . . . S nem rajta mulik, hogy nem viszi bele a — nemzetet is.

A légioról való gondoskodás nem ment olyan simán, mint a hogyan Klapka remélhette.

A «Nemzeti Igazgatóság» már jul. 14-én hivatkozással a «francia császár szavára» határozott ígéretet tesz, hogy a «a magyarok, minden külömbiség nélkül büntetlenül hazamehetnek, ha akarnak».

Egy hóval később (aug. 14.) *Klapka* mégis Napoleon hgnél zörget, ezt kéri föl, «vetné magát közbe szegény embereink javára a császárnál». S ösztökéli Kossuthot, sürgesse ő ugyanezt Pietrinél. Söt szept. 26-án újra ír Kossuthnak: «forduljon Napoleon hgzhez s általa a császárhoz: tudják meg

és tudassák «mit ért az osztrák kormány e ruganyos kifejezés alatt: ils seront renvoyés dans leurs foyer».

A válasz kissé soká késett. Csak két hétre jött meg. De legalább többet ért valamivel, mint a közmondásos veszett fejsze nyele.

III. Napoleon táviratilag közölte Sardinia királyával Rechberg gróf irásban adott ígétét, hogy az «idegen légió magyarjai amnesztiáltatnak, s minden katonai szolgálat alól fölmentetnek».

A legsúlyosb kő legördült Klapka szivéről . . .

«Én magam, olvassuk egyik levelében — a mint a légió föloszlott, és minden rendbe hozatott, visszautazom Svájcba, hogy ott mint becsületes genfi nyárspolgár foglalatosságaim után lássak . . .»

Az olasz kormány gavallérosan ellátta útiköltséggel a hazaindulókat.

Klapkának keserüséggel csordultig telt kelyhébe egy mézcsepp a véletlen irgalmából hull.

«Tegnap (szept. 18) reggel, írja Kossuthnak Ihász Dániel ezredes, a király Cremonába utazván Alessandriába váratott. Az összes magyar tisztikar s a hazatérők nyolczszáz főnyi utolsó csapatja, bevártuk őt a vasutállomásnál. Jelen voltak a katonai és polgári főnökök is és sok francia tiszt. A király megérkeztekor fölhangzott az «eviva il Re!» s a «vive le Roi!» de kihangzott a magyar «éljen!» A király sapkát emelve üdvözölte a kocsikban elhelyezett csapatunkat, ismételt fejhajtással köszöntötte a tisztikart s Klapka után tudakozódott. Klapka tábornok nem lévén egyenruhában, hátrahuzódott,

de a király meglátta, magához szólította, kezét szorította vele, *a mit a jelenvolt franczia és olasz tábornokok közül senkivel sem tett* s vagy öt perczig beszélgetett Klapkával!» . . . Félóra mulva tovább utazott, a mi szegény magyarjainkkal pedig elrobogott a gőzgép az osztrák határ felé.

Ha nem nyargalt is élükön Klapka, kezében a Komáromnál porbaesett lobogóval, mint a hogyan jövet hitték volt, no de legalább hirül vihették a nemzetnek, hogy a király annyi tábornok szeme láttára csak Klapkával szorította kezét s csak vele beszélt teljes öt perczenetic!

A minő szomorú világ volt akkor Magyarországon, vigasznak még talán ez is bevált!!

XI.

Két kulacs, egy gazda. — Vakulj magyar! — Bökezű ígéretek. — Kevés szó, sok tett. — Cavour redivivus. — Hajnalodik. — Egyezés írásban. — Sok a jóból. — Még több a rosszból. — Da Capo keleten. — Klapka és Couza. — Az utolsó fonál. — Diplomáciai esetepaté. — Türr tábornok. — Deus ex machina.

Vérrokonai közül III. Napoleonnak legdrágább kétségkívül a kedves unokaöcscs, Jerome hg volt. Ritka alak a maga nemében. Egyéni meggyőződése szerint telivér köztársasági. «Vous savez, que je suis un peu republicaine» dicsekedett ő maga Kossuthnak . . . Életmódjára sybarita — császári kegypénzen. Nagy lábon van berendezve. Pazarul költekezik. Nyílt és fényes házat visz Párisban, vidéken, midenütt. Százezreket fölemésztenek estélyei, lakomái, kedvtelései. S adósságainak kiegyenlítése mély eret vág koronként a koronás nagybátya — magánpénztárán. Ebben és a politikában egyformán vetélytársa a császárnénak: örökös száлка tehát Eugénia szemében! De nélkülözhetlen rossz otthon és kifelé a császárra nézve . . .

Jerome hg a demokraczia képviselője a Tuilleries-ákban. Kapocs a kényur és a tömeg között. Nyelve a közvéleménynek, mikor a császári politi-

kának szüksége van erre. Bünbak, ha a dinasztikus érdek úgy kívánja, hogy a felelősséget valami baklövésért vagy erőszakosságért más vegye vállaira . . . Asztalánál sok oly vendég törli meg a száját, a ki világért be nem tenné lábát a Tuilleries-ákba, vagy európai föltünést és közmegebotránkozást okozna a küludvaroknál, ha ott elfogadnák. Szóval — egyik főoszlopa a trónnak és a korlátlan uralomnak tetteleg, szabadelvű frázisaival és kritikájának élességével akár mint felülteti és jégre is viszi azokat, a kik egyszer jóhiszeműleg, máskor rövidlátásból állandóan, vagy legalább ideig-óráig megbiznak benne.

Villafranca után a vörös hg szintén a chameleon szerepet játssza. Himezetlenül bevallja, hogy az ő műve a — hirtelen béke. Sutytyomban tovább izgat azonban tág lelkiismerettel, könnyű vérrel Ausztria ellen s benn van a keze mindenben, a mit az olasz forradalom végez, vagy a magyar emigráció tervez — Ausztria rovására.

Már 1859 aug. közepén azzal csiklandozza Klapka fülét: «Ne veszítse el önreményét. A mi elvesztettnek látszik, meg lehet csak el van halasztva. *Szükség, hogy a viszonyok, melyek önök főnökei és egy hatalmas személyiség között létrejöttek, ne szakadjanak meg egészen*».*

1860 jan. 3-án pedig, megköszönve Klapkának ujévi üdvözlését, meghívja őt — Párisba s «őszinte

* Páratlan Galgenhumorral egy kis borsot is tör a magyar emigráció orra alá ugyane levélben: «Tartsa ön emlékezetében, írja, miként azoknak, kik emancipációt és szabadságot akarnak, nagy hibájok az, hogy készen soha sincsenek!»

barátságot vagy rokonszenvet és nagyrabecsülést emleget Kossuth iránt». S még beszédesebb és nyiltabb egy jan. 24-én kelt levelében, a hol már határozottan kimondja, hogy «a dolgok soká így nem maradhatnak. Tehát készen kell lenni, hogy kiűtvén a háború, *Ausztria, olasz és magyarországi ellenségei egyszerre üthessenek rá s ne egymás után*».

Klapka márcz. első napjaiban valóban tisztelkedett a herczegnél s csakúgy hüledezett, mikor ez kézzelfogható segítséget ajánlott a végre, hogy a magyar emigráció fegyverdepôt létesítsen valahol — par exemple Angliában vagy Corsica szigetén».

A magyar tábornok élt az egyszer a gyanupörrel. Hübele Balázs módjára nem vette készpénznek a herczeg minden szavát, sőt Kossuthnak írt levelében «mindennemű komoly szándékot és horderőt» megtagad a herczeg nyilatkozataitól.

Mindamellet hosszabb emlékiratot készít s ebben egyelőre 25—30,000 puskát, 10—15,000 kardot és pisztolyt s néhány üteg vontcsövű ágyut kér, s e hadiszerek leltározására Genuát vagy Szardinia valamely pontját véli legalkalmasabbnak.

Ő herczegsége illő köszönettel és kellő jóindulattal vette tudomásul az írásbeli előterjesztést . . . . Beváltani az ő szavát az olasz kormánynak volt föntartva.

Érett gyümölcs mindig leválik önmagától az ágról. S ölébe hull az okos embernek, a ki úgy áll a fa alá, hogy ide s ne a feje búbjára essék . . .

Egész Itália megérett már az egyesülésre. Emberi

beavatkozás tartósan nem vethetett többé gátat az eszme megtestesülésének. Kérdéses legfőlebb az volt: kié lesz a gyümölcs? S habár legtöbb jogcímmel e részben Szardinia birt, Napoleon valami «állami szövetség» surrogatumával a «római pápa elnöklete alatt» akart port hinteni a nemzet szemébe.

Elkészett és fölsült.

Italia farà de se! . . .

Toscana, Parma, Piacenza méltó vezért kapott Faniniban; Nápoly hősnek, hazafinak eszményileg fönséges szabadítót Garibaldiban. S Észak és Dél a nép szava, tehát isten szava által a szárd király oltalma alá helyezkedett.

Válaszfal gyanánt közējök az egyházi állam volt beékelve.

E válaszfalon rést kellett törni okvetlenül, hogy szárazon is érintkezhessenek az egy családdá lett északi és déli testvérek a közös háztartásban.

Cavour gróf, a ki már január végén visszaállott a kormány élére, nem sokat töprengett. Umbriát s a Márkákat szemelte ki kényelmes kapunak a Dél felé.

A francia császár Sanda szemmel nézte az általános fölfordulást, de visszahatása csak arra szorítkozott, hogy Róma biztosítására francia hajókat küldött . . . Ausztria húsába mélyebben belevágott a nagyszerű változás. Fegyveres intervencziója óráról-órára valószínűbbnek tetszett.

Cavour nem riadt vissza a kilátástól, hogy ura királya kénytelen lesz ezuttal francia segély nélkül

venni től a keztyüt. Más szövetséget keresett. Talált is. A magyar emigrációban! . . . .

A «magyar nemzeti igazgatóság» már február kezdetén Párisban *Kiss* Miklóst, Turinban *Pulszky* Ferenczet nevezte ki képviselőjévé. S Kossuth élénk levélváltást folytat innen fogva mindkét irányban. Ugyan e hó végén *Szarvady* Frigyes közvetítésével egyenes összeköttetésbe lép Cavour gróffal magával is, ápril hó első napjaiban pedig egy óriási «utasításban» apróra kifejti és szájába rágja Pulszky-nak: miket mondjon? tegyen?

Minél sötétebb felhők tornyosulnak Ausztria felől Viktor Emanuel feje fölé, annál bensőbbé szövődik ismét a viszony Cavour és a magyar emigráció között.

Előbb csak *Klapka* és *Teleky* vándorolnak Turinba; szeptember elején megjelenik ott *Kossuth* is. Beszél Cavourral és a királylyal. Tanácskozik igazgatótársaival. S «a magyar nemzeti igazgatóság» nevében szept. 10-én egyezséget köt Cavour gróffal, melyet mindjárt másnap a minisztertanács szentesít, kölesönösen kötelezővé és felbonthatatlanná.

Ez egyezés értelmében a szárd kormány jelentékeny mennyiségű fegyvert küld keletre, Szerbiába és a dunai fejedelemségekbe.* Viseli a szállítási költségeket. Százezer frankot ad «ügynökök hazaküldésére s az országgal való folytonos érintkezés főtartására». Jóval nagyobb összeget arra, hogy

* Az osztrák-olasz első háború alatt odaszállított 20,000 pus-kát Napoleon nagylelkűen Conzának ajándékozta. Rászolgált — a mi kárunkkal.

Kossuth magyar bankót nyomasson a szabadságharcz költségeire, ha majd magyar területen fog ez folyni. S megengedi, hogy olasz földön a fölmentő sereg magköveül újabb légió szerveztessék! . . .

A magyar triumvirek szeptember 18-án tulboldogan térnek meg Turinból otthonnak csúfolt londoni és genfi tüzhelyeikhez.

Virradatnak nézték azt a kicsi darab kék eget, melyről a felhőkárpitot félrevonta egy kóbor szél. S hasadó hajnal mosolyának, a mi pár derült percz csupán a mogorva éjszakában.

Ninesen jogunk követ dobni ez optikai csalódásra . . . Ingó ágon a bűvös gyümölcs ennyire közel egyszer sem hajolt számüzött Tantalusaink sóvár, száraz ajkához.

S tán hogy a katasztrófa leczkének, tanulságnak feledésbe sohse menjen, darabig karikacsapásra forgott minden.

Türr István tábornok, *Eber* Nándor dandárparancsnok hosszú sor jónevű bajtárssal első fölhívásra vetélkedve ajánlották föl szolgálatukat a m. nemzeti igazgatóságnak. *Károlyi* Gyula gróf zsebre gyürte a százezer frankot aranyban, s jókora vargabetéivel — fölváltva útközben a pengő érczet osztrák papirra — vitte haza azoknak, a kik — ha nem is mindannyian, de többségökben, teljesen megvigasztalódtak, hogy Kossuth és Klapka egyelőre még künnrekednek s csak e fölpénzzel szitogatják elbúsult magyar keblek roskadozó oltárán, igazabban padkáján az óvatos hazafiságnak lomha s már-már kialvó Vestalángját. Kossuthoz is megjött a százezer

frank foglалó s a bankóprés megkezdhette Angliában működését. Végül október hóban Genuából öt hajón egész kis arzenál indult keletre, ágyuk kisebb-nagyobb kaliberrel; java puskák és pisztolyok; csillogó pengéjű kardok; lőanyag bőven, kartács, gránát több a szükségesnél. A csomagolásra felügyelő Vetter tábornoknak csakugy szikrázott a szeme örömében! . . .

Valami csacska toll a bécsi «Wanderer»-ben időnek előtte kifecsegett ugyan egyet-mást a széleskeretű készülődésekből; s otthon is eljárt a szája néhány túlbuzgó elégületlennek, s elfogatások történtek fölös számmal, különösen a délvidéken: de mi ez a tenyéryi árnyék a fön elősorolt örvendetes mozzanatok szerte sugárzó fényességéhez képest? akadálnak mi egy könnyü pehely, ha szárnyra kel s előtör bizonyos irányban a haragos, vad orkán?

A magyar emigráció fellegvárai fájdalom! a balsors sulyosabb csapásai alatt omlottak most porba . . .

Essünk át röviden e gyászos visszaemlékezéseken . . .

Az «uj magyar bankó»-t Ausztria pörrel támadta meg s minthogy az angol bíróság a fölperes javára döntött, a címzetes milliók porrá, hamuvá égtek egy hivatalos kemenczében.

A másik «százezer frank aranyban» otthon sem lendít sokat. Hamar a nyakára hágtak, a kik e mennyei malasztban részesedtek. S beteljesült az ős római jóslat: Deficiente pecu, deficit omne ria.

A «gyönyörü fegyverszállítmány» pedig az öt

hajón szintén ebek harminczadjára jutott. Az 59-ki tragikomédia keleten minden részében ismétlődik. Couza hg. eleinte nyájasan bólintgat; később ideoda forgatja hoszpodári bő lebernyeget. Aztán ráteszi hirtelen a tíz körmét az olcsó préda egy részére. S ő maga súgja be Bécsben, Pétervárott: «Ardet proximus Ucalegon! Elő hamar a csöbörrel! Oltsátok el a tüzet, mielőtt belékap a ti házatok gyulakony zsúpfödelébe!»

A «Turinban megállapított haditerv» az Aldunánál Klapkát tette meg majdnem korlátlan hatalommal fővezérré. Egyetlen kikötés: türtőztesse harci buzgalmát, míg Turinból hallja, indulj! Utravalóul ötszáz font sterlinget nyomtak a markába. De ellátták gazdagon aprópénzzel is mellőzhetlen mellékiadásokra.

Lágyszivű optimismusa rózsaszínben festi a jövőt még akkor is, mikor a látóhatár szélén csak a távolság miatt látszik «fekete pontnak» a — veszély. A genfi nyárspolgár nem ölthette magára az aranyzinoros tábornoki egyenruhát, míg üzleti dolgait le nem bonyolítja. A mint ezzel rendbe jött, átengedte vitorláit a szélnek.*

November 8-án fölkeresi Turinban Cavour grófot. Meghökken itt kissé, mikor az olasz államférfiúnak, ki a bankógyártáshoz könnyedén megadta a nagy összeg foglalót, a «folytatás» kiutalványozásánál kételyei támadnak: «valjon e problematikus értékű magyar bankó valósággal elkerülhetlenül

* Klapka naplója. Kossuth irataim. III. k.

szükséges-e?» De aggályai hamar eloszlanak. Genuán és Livernón át Nápolyba evez. Ráveszi itt Türrt, hogy Szerbia felől ő vezényelje majdan a támadást. S november 14-én teljes egy órát tölt a király dolgozószobájában és dagadozó kebellet megyen már most szelet vetni, a miből szent hite szerint vihar fog nőni Ausztria elsöprésére.

Lábáról leverni még az sem bírja, hogy Konstantinápolyban rosszabb-rosszabb hírek vára-koznak reá. Az öt hajóból hármat lefoglaltak a Duna torkolatánál. A másik kettőnek osztrák hadihajók Argus szemekkel kísérik minden mocczanását.

«Se baj!» írja Klapka Kossuthnak. Majd lel-kére beszél ő Couzának s nyélbesüti a megfeneklett ügyet.

A személyes találkozás 1861 január 8-án valóban létrejött. Szemre, színre némileg meg is puhult Couza. A rákövetkező tenger alkudozásnak, lótás-futásnak diplomaciai és suba alatti más cselszövögetésnek legutolsó fonala pedig ott található Klapka egyik levelének záró szavaiban:

«Couza tökéletesen ellenünk fordult. Dühből, a miért nem ajánlottuk föl neki legalább is Erdélyt. Ha megóvjá életemet csillagzatom,* február köze-pén Londonban leszek. Reményeim java fájdalom! oda van. Összes terveink, ha csak valami rendkívüli körülmény közbé nem jön, meg vannak hiusulva.»

* Couza sajátkezü iratban figyelmeztette Place francia konzult, hogy bizonyos Kammerloher nevű, osztrák szolgálatban álló egyén, egy horvát bandával, egyenesen oly czélből fog a Duna-fejedelemségekbe jönni, hogy Klapkát több társával meggyilkolja.

A dugába dőlt expedícziónak csekélyebb fajta diplomacziái csetepaté lőn az utójátéka, ártatlan tollharczczal és vértelen záradékkal. A szárd kormányt Türr István tábornok húzta ki a hinárból, a ki nagy fittyre jelenté orbi et urbi, hogy a lefoglalt fegyvereket Garibaldi ajándékozta neki. Mint afféle magánvagyon, követeli: vissza! . . .

Durvább szálakból ritkább fátyolt ennél alig szóttek még valaha! Csodák csodája! fölismerni ki lappang, mi rejlik mögötte? még sem akarta senki.

Február végén a jobb sorsra méltó ágyuk, pus-kák, pisztolyok sületlenül visszaérkeztek Genuába.

XII.

Csalódások és csalások korszaka. — Kévebomlás. — Elkésett trónkövetelő. — A genfi törpék s a turini óriás. — La Marmora, a katona s von Bismark, a diplomata. — Porosz pénzből Csáky szalma. — Áldomás Neisse várában. — Előre és — hátra! — Csáky nem kapitulál, de annál inkább kapitalizál. — Kibékülés vérontás nélkül. — Eljen a király! — Megtérők, de nem bűnbánók. — Klapka itthon. — Küzdelem a létért — Finis tragœdiæ.

«Csalódások korszakának» nevezi Irataiban Kossuth, a mi ezután következik. Az is volt tagadhatlanul — egyik felében. A másik felét bátran elkeresztelhetette volna «a csalások korszakának»! S felhők közé temetkezik, ezek árnyékában áldozik le a nap, mely vakító és szeplőtelen fénynyel ragyogott eddigelé a magyar égboltozaton.

Végezzünk röviden! . . . A leáldozó nap nyomában ne támadjon, ne maradjon más, csak tiszta harmat — a szempillákon.

Az olasz háború hirtelen befejezése halálos csapás volt a magyar emigráció további szereplésére. A lassú kiábrándulás honn és künn egy-egy zökkenővel, de következetesen útját egyengeti innenfogva a — 67-iki közjogi kiegyezésnek.

A 61-iki országgyűlésen a «forradalmi párt», a

«központi bizottság» önként lemondott a vezérszerepről. S röviddel rá hivatalosan megküldte Kossuthnak saját «parte» czéduláját.

Teleky László elfogatása, majd halála megbontja a «nemzeti igazgatóságot», s habár kiegészítését az emigráció többsége erősen sürgeti, nem-sokára Klapka maga is «egészségének hanyatlása s személyes ügyeivel való elfoglaltsága miatt kilépett a Nemz. Igazgatóságból,» «magánéletbe vonult vissza», s a fönnebbiek kapcsán írásban jelenté Kossuthnak, hogy «a magyar emigráció ügyeinek további vezetésébe magának semmi befolyást nem tart fönn s újabb politikai tevékenységre csak akkor leend ismét kész, midőn arra hazánkból jövend föl-szólítás».

A sok byzanczi közt az egyetlen római megint csak — Kossuth Lajos . . . Az olasz-magyar légiótöredékeivel ott marad a süllyedő hajón a kormánykerék mellett; örködik éberén, hogy az árbocon lengő nemzeti lobogót be ne szennyezze semmi mocsok; rendíthetlen hittel és kitartással vár újabb kedvező szélre, mely hazai partokhoz terelje elvégre a pillanatra mozdulatlan gályát . . .

Hiában vár persze! . . . Cavour váratlan halála pótolhatlan csapássá lesz ránézve. Viktor Emanuel becsületos jóindulata daczára az olasz államférfiak: Ricasoli, Ratazzi stb. ezentúl már vagy fitymálják, vagy csak olyan tromfnak tekintik a magyar ügyet és emigrációt, melyet kizárólag saját céljaikra kívánnak értékesíteni . . .

A régi nagyszabású programm a haza fölmen-

tésére mindinkább összezsugorodik e miatt kalandos tervezgetéssé az emigráció egy részénél is . . . Pulszky Ferencz fölhívja Garibaldit: üssenek be együtt magyar területre . . . szabadítsák föl a magyar nemzetet az osztrák járom alól idegen kormányok minden támogatása nélkül . . . hisz ha isten akarja, a pizkafa is elsül! . . . S midőn Kossuth erélyes közbelépése meghiúsítja az örült istenkisértést, egymaga ront be az országba Pulszky s fölcsap kormánypárti képviselőnek.

Egyes szédelgők ugyanakkor zenebonát idéznek elő a légióban is . . . Torzsalkodás, gyűlölködés, vádaskodás lazítják a fegyelmet, lejárják a legnevesb egyéneket, botrányt halmoznak botrányra s ha Kossuth tapintatos közvetítése, Türr István katonai szigora úgy, a hogy le nem csöndesíti a háborgó — mocsarat, díctstelen, csúfos véget ér a magyar emigráció e legszebb sikere és alkotása.

Csoda-e, hogy ily körülmények közt vérszemet kapnak a mindenfajta kalandorok, s mert zavarosban könnyű a halászat, hálójukba kerül, megakad horgukra számos jeles név és hazafias önzetlen szándék is?

E jó madarak fogtak maguknak először egy félkegyelmű «pénzes embert», egy Crony Chanel nevű franczia hget; szedett-vedett hamis okiratokkal rástütték, hogy «ereiben az Árpádok vére csörgedezik»; egész komolyan fölléptették magyar trónkövetelő gyanánt, s miután derekasan kizsebelték újabb koncz után néztek.

Akadtt; még pedig jóval zsirosabb a megelőző-

nél; de egyúttal végzetesebb jelentőségű magára a nemzetre nézve.

Ugyanazok, a kik 120,000 csatakész honvéddel kecsegtették hazulról Kossuthot még a «forradalmi központi bizottság» feloszlása után is, midőn a Schmerling-féle provisorium alatt a magyar közélet számottévő tényezői mindig nyiltabban és határozottabban kezdtek csoportosulni *Deák* Ferencz fenkölt személye körül s az ő mérsékelt programja, a békés kiegyenlítés jelszavával, szemmel láthatólag mindig nagyobb tért foglalt a közvéleményben és a közérzületben: fölszedték egy szép reggel a sátorfát; beállottak önkéntes emigránsoknak; s «a nemzet megbizásából» egy hangzatos kiáltványban maguk mellé és tette szólították mindazokat, a kik elégületlenek voltak a néhai «Nemzeti Igazgatóság» tulságosan «óvatos, félénk, habozó és körültekintő» eljárásával.

A történelmi szereplésben szintén van véletlen szerencse és sors kegyelme. A legragyogóbb hivatás mögött is található néha minden nemzet nagy embereinél — ily háttér. Kalandoroknál mindig!... Néha csillogó ez, legtöbbször azonban sötét, s csak a közviszonyok komor árnyéka fokozza imponálóvá és csábítóvá az egyéni súlyt és tevékenységet.

A «genfi bizottság» politikai és erkölcsi zérusai is így váltak nyomatékos számokká, legalább egy időre, a magyar nemzet szemében és sorsában. Nyomatékos számokká, a miket ellensúlyozni még

Kossuth lángelméje, világhire és jellemének eszményi feddhetlensége sem tudott.*

Komáromy György és *Csáky* Tivadar gróf ott-hon sem nyomtak sokat a latban . . . . Nyakukba véve a világot, észrevétlenül elvegyülnek, eltűnnek a névtelenek zagyva tömegében, ha váltóikat megfoghatlan jóhiszeműséggel nem zsirálják egy-egy *Horváth* Mihály, *Puky*, *Vetter*, *Bethlen*, *Türr*, *Klapka* és az emigráció más kitünőségei; s nem adják oda hátukat, nekik — hidul Bismarck hg küszöbe felé. A feneketlen örvény fölött, mely e honn is jelentéktelen embereket a század első államférfijától elválasztá, csak így sikerülhetett ezeknek bejutniok nemcsak a porosz külügyminiszteri palotába, de még magasabb körökbe is.

A porosz-osztrák háború valószínűségétől kivirított, tudniilik a közbejött események daczára a magyar emigráció buzája is újból.

La Marmora tábornok, az olasz kormány részéről, sűrűn érintkezett és tanácskozott most Kossuth-tal, s noha Berlinben, döntő helyen, borsózott kissé háta «Viktor Emanuel fölséges szövetségesének» a gondolattól, hogy a «forradalommal» is kezét fogjon, Bismarck maga hamar belátta, hogy annyi végzetes eshetőséggel szemközt nagy kár volna és könnyelmű mulasztás, ha Ausztria erkölcsi bátorságának lohasztása végett ezt az ijesztő ördögöt oda nem festenék a falra.

* Kossuth *Iratai*-nak legközelebbi kötete okmányokkal fogja folderíteni, a mi még most bizonytalan vagy kétes adat. Nem akarván eleje vágni ez egyedül illetékes föllépésnek, részünkről csak néhány mozzanatot közlünk a rendelkezésünkre álló dús anyagból.

A «genfi bizottság» eleinte Kossuth mellőzésével, saját szakállára próbált szerencsét Turinban is, Berlinben is. Kosarat kapván La Marmorától, fordított egyet a köpönyegen s nehogy újabb kudarcot valljon a Spree partján, *Károlyi* György grófné közbenjárásával Kossuth ajtaján kopogtatott s följánlotta ennek szolgálatait.

Kossuth szemet hűnyt a multa nézve; megbocsátott az ellene vétetteknek; sőt egyezsége lépett velök, hogy *Csáky* gróf az ő oldala mellett fog működni, mint politikai jobb keze; *Komáromy* György pedig *Klapkával* Poroszországba megy, hadi foglyokból és szökevényekből ott szervezendő az invázióhoz egy külön magyar légiót.

Az olasz kormány föltétlenül belenyugodott. Bismarck hozzájárulását kieszközölni *Csáky* gróf vállalkozott.

Szükségtelen megjegyeznünk, hogy Kossuth föltételei a közreműködés tilletőleg most a régiek valának. *Conditio sine qua non*: olasz és porosz csapatok, a két állam színei alatt, a magyar légiók mellé.

Igyekezett-e *Csáky* gróf megnyerni Bismarckot ily összeműködésnek? nincs módunkban eldönteni. Tény, hogy *Csákynak* legkisebb gondja is nagyobb volt innen fogva a Turinba való visszatérésnél; hogy Kossuth újabb bizalmi embere *Irányi* süket fülekre talált Berlinben; s hogy a porosz tallérok bájos csengése *Csáky* gróf mellé vonta az emigráció nagy részét s *Bismarck* pártfogása magát *Klapkát* is.

A polgári és katonai hatalom, fejéül porosz föl-

dön *Csáky* gróf lett elismerve. *Klapka*, főparancsnok czímmel, csak a magyar határokon belül volt átveendő a vezényletet. Ide is követni őt *Csáky* gróf nem igen mutatott hajlandóságot . . .

A porosz fegyver rohamos és nem álmodott sikerei fölöslegessé tettek aztán mindenféle forradalmi segítséget. S az egész epizód legfőlebb politikailag vált javára a magyar ügynek.

A *Csáky* parancsszavára hallgató magyar légió Neisse várában gyülekezett. Megjelent itt *Klapka* is. Glédába állíttatta a csapatokat; előhozatott két gyalogsági és egy lövassági zászlót, s miután ezeket ünnepélyesen fölszentelték, négyszöget formálva égre emelt kezekkel vezér is, vitézek is megesküvének a magyarok istenének szent nevére, hogy e zászlókhoz utolsó lehelletökig hívek lesznek.

Mi történjék már most? két haditanácsban heves vitatkozásnak szolgált anyagul. A többség *Csáky* gróf lángoló buzdítására a betörés mellett nyilatkozott . . . Bevezetésül pedig a minden lében kanál, *Csáky* gróf több ezer példányban átcsempészett a határokon egy nyomtatványt, mely alatt *Klapka* neve állott, de melynek ez egy Brüsszelben kelt későbbi nyilatkozata szerint soha még csak a színét sem látta — következő tartalommal:

«Vitézek!

Honfitársaim bizalmából az összes magyar hadi erők főparancsnokságát veszem át; mint vezér szólok tehát hozzátok.

Szegény hazánk nem árva többé!

Aporoszk és olaszok hatalmas királyai szövetségeseink!

Olaszhonból Garibaldi, a Duna felől Türr, Erdély felől Bethlen sietnek a haza fölmentésére; innen én vezetem a magyar sereget; Kossuth Lajos velünk lesz; így egyesülten kiverjük az osztrákot, ki hazánk vérét és vagyonát rabolja, visszafoglaljuk, a mi a miénk: Árpád földjét!

1848/49-ben örök dicsőséget arattunk, most a babér és béke koszorúja vár ránk, ha fölmentjük hazánkat.

Előre tehát! Kövessétek a magyar zászlót. A hol az lobog, ott a magyar ember helye.

Egy néhány napi járásra esik hazánk szent földje, oda vezetlek. Induljunk tehát haza, hol anya, testvér, mátka nyílt karokkal vár.

Válaszszatok! nyomorult foglyok akartok-e maradni vagy dicső honvédek lenni?

Éljen a haza!

Klapka, magyar tábornok.»

Az «összes magyar haderő» bátran benyomult most a leigázott magyar földre. Soraiban *Károlyi* István és *Tibor* grófok, két *Balassa* báró, *Scherr Thoss* A. gróf, *Bánffy* András báró s egész tuzzat fiatal magyar mágnás . . . Tárt karok helyett azonban sortűz fogadta ott őket osztrák ágyukból, puskákból s néhány lövés váltás után a vakmerő kis hadtest visszainalt a tulnyomó császári hadak elől korábbi állomása helyére, Bauerwitzba. *Klapka* nyomban átadta itt a vezényletet *Mogyorossy* ezredesnek és dandárparancsnoknak s röpült haza családi tűzhelyéhez «feledni». Csáky gróf pedig «elszámolt» a másfél millió tallérral, a mik a porosz kormány zsebéből kerültek a «magyar hadipénztárba», s ámbátor a békekötés korlátlan és büntetlen hazamehetést biztosított mindeneknek, Párisban telepedett meg s ott pihente ki, nyakig úszva min-

den jóban, az utolsó hónapok roppant izgalmait és fáradságait.

A keserű leczke minden irányban hatott. Okultak abból fönn és lenn; otthon várók és haza sírók.

Königgrätznél a kétfejű sasnak csak karmait nyirbálta meg a porosz szablya. Tollai sértetlenül kerültek vissza a császári Burgba, nem annyira a francia császár közvetítő hatalmi szózata, mint a magyar nép loyális tartózkodása által . . . . Deák Ferencz husvétii cikkében már benne volt a föltámadás minden föltétele . . . . A király egyetlen szavától függött, hogy immár megvalósuljon s országos Hallelujah millió ajkon hirdesse az általános kibékülést dinasztia és nemzet; Ausztria és Magyarország között.

És a király kimondá nagy lélekkel e megváltó szót. S midőn megérinté homlokát Sz. István ezer éves koronája, a törvény oltalma alatt szentté és sérthetlenné vált személyében és trónjában azonképen.

Így rendeli ezt a magyar közjog, Verböczy hármas könyvének első cikkelyében . . . Így vallja ezt a költő e század hajnalán, midőn saját hitének és meggyőződésének teszi tolmácsává Bánkbánt a fölkiáltással: «Nem segít soha Isten, fölkent királyok ellen».

A magyar emigráció ezrei százakká fogytak időközben. És a mitől jeltelen sírhantok alatt álmadoztak a halott ezrek öt világrész idegen földjében, mindaz örvendetes valóságként integetett, most ellenállhatlan ígézzel hazulról az élő százak felé.

Dobogó szívvel lesték közülök a legtöbben: lehet-e, szabad-e visszatérniök az elhagyott anya puha keblére? . . . S forró könyvek között, gyönyör-ittasan mikor a fejedelmi amnesztia föltárta számukra az ország határait . . .

A «szülőföld névtelen édessége», a minék a római költő nevezte el a leküzdhetlen honvágyat, — Klapkát is hazafelé vonta . . . szakítva minden kicsinyes mellékteljesítéssel, ki szabad emberként távozott, meg nem törve és le nem győzve: fölemelt fövel, hasonlóképen jelent meg most másfél tizedes bolyongás után nemzete ítélőszéke előtt.

Viharos éljenzésben nyilvánult a milliók ítélete Klapka politikai integritása fölött. S előbb az illavai kerület, majd szülővárosa, Temesvár mandátumában a közbizalom, hogy polgárnak, hazafinak egyaránt nagy és kifogástalan.

Közpályája mindamellett rég tul volt már a Zenithen . . . Gondteljes küzdelem a létért váltja föl a fönséges küzdelmet hazáért és jogért.

Klapka még 1864-ben nőül vett egy vagyonos, művelt, bájos francia leányt, D'Arboin Inez kisasszonyt. E házasságból derék két ifjú: György és Ernő viseli máig nevét . . .

A szerencse anyagi kedvezményekben sem mutatkozott szükmarkúnak «Komárom hőse» iránt. Bőségszarujából csöstől hullt koronként áldás, nyereség Klapka ölébe . . . Csakhogy a mit kritikusi oly keményen megrónak a tábornokban, ugyanaz a lágy szív vesztét okozza százszor, ezerszer, mindenha az embernek is.

Egyes közgazdasági és finaciális vállalatok és alapítások, például az «Ottomane banque» száz- ezreket jövedelmeztek egyszer-másszor Klapkának. Ha nem csurrant, cseppent a «Századok» czímmel általa indított napilapból és kisebb csatornákon is. Élete alkonyán mégis honvédtábornoki nyugdíjából (2500 frt) tengődik Budapest egyik szállodájának zselléréül, s hogy övéinek jövője felől nem gondoskodott eléggé, keserű önvádként sulyosodik bánatos lelkére. S ki fejedelmi bőkezűséggel segített hozzáforduló minden szerencsétlen embertársán, s nem csupán fölöslegét, de utolsó filléreit is páratlan gyöngédséggel megosztotta mindig nyomorgó honvéd bajtársakkal: ugyanez a hajdan világhírű, sokszor gazdag, mindig tevékeny, önzetlen, szerény férfiú közeledni érezvén végét, csak azért nem keresheti fel családját, mert tisztáznia kell előbb pár ezer forint adósságot, s nem dicsőségért, de a mindennapi kenyérért dolgozik, midőn megjelenik küszöbén — a halál angyala s ráveszi fáradt szempilláira örök álomba mélyesztő nehéz, hideg kezét — 1892. máj. 20-án, éjféltájban.

Klapka temetésén résztvett, halálát megsiratta, emlékezetét örzi és megörzi mindörökre az egész magyar nemzet s szerény sírhalma csak oly méltó bucsújáró hely ma, az is kell hogy maradjon mindenha a magyar ifjúságnak, mint Deák büszke mauzoleuma pár arasznyi szomszédságban, egyikök hőse, másika bölcse lévén ugyanazon hazának és elvnek, s örök dicsősége mindkettő a magyar névnek, fölülmulhatlan polgári és emberi erényekkel.

TARTALOM.

I.

Bevezetés 5

II.

Klapka Gy. szülei. — Ősei. — Családi viszonyok. — Gyermekekori benyomások és hajlamok. — Tanuló évek. — Kecskemét. — Szeged. — Karánsebes. — Hadapród lesz Bécsben. — Majd testőrhadnagy. — Katonai nevelés és szellem ez időtájt. — Kalandos tervek. — Nehéz órában könnyű választás. — Császár szolgájából nemzet hőse 7

III.

Batthyány és Klapka. — Körút Erdélyben. — Klapka élete egy hajszálon. — Puchner foga fehére. — Klapka honvédszázados. — Hadműveletek a délvidéken. — A szerb pópa leánya. — Komárom veszendőben. — Mult és jelen. — Párbeszéd Battyányval. — Miénk a vár! — Entous cas. — Klapka és Görgey. — Ráczok hőse és réme. — Jó tanács nehéz órában. — Klapka hadtestparancsnok 15

IV.

Czifra állapotok. — Szemere a szög fejére üt. — Az első napi parancs. — Apró ütközetek. — Kadencia egy megrovásra. — Mész a fulánk után. — Dembinszky főparancsnok. — Látogatás Görgeynél. — Perpatvar Dembinszkyvel. — Újabb összezörrenések. — Kossuth esatát sürget. — A koczka vakot vet. — Szög hegye a zsákból. — Két levél. — Vetter és Damjanich. — Tertius gaudens. — Görgey főparancsnok. — Osztrák Hány János. — Isaszegh. — Születésnap meglepés. — Értekezlet Gödöllőn. — Rákos vagy Komárom? — Hazafias érdem és nemzeti jutalom 28

V.

Verőfényes órák. — Váczi csata. — Baleset jó véggel. — A Zenitben. — Haditanács poharazás közt. — Klapka és Bayer. — Az első fekete pont. — Ki a ludas? — Klapka helyettes hadügyminiszter. — Commercement de la fin. — Hej Debreczen, Debreczen! — Petőfi szobafogságban. — Budavár ostroma. — Egy országot egy várért. — Lejtőn örvény felé 53

VI.

Haynau! — A néma fővezér. — Pered és Zsigárd. — Három a táncz. — Huszonnégy óra a fővárosban. — Kossuth haditerve. — Trop tard! — Prætorianusok Görgey körül. — Klapka mint közvetítő. — Drága könnyek ősz pillákon. — Görgey színt vall. — Római jellem római erély híján. — A haza szent nevében! — Az aradi szemfedő első szála. — A legvéresebb csata. — Benn az örvény sodrában 68

VII.

Magyar Leyden. — Becsület vagy halál. — Vész hírek mindenfelől. — Menekültek sülyedő hajóról. — Post festa. — Őszi virág

korhatag fán. — Csalfa álmok. — Tört remények. — Syrén és anakonda. — Dritter im Bunde. — Szabott ár. — Verébijesztő — sasok ellen. — Újabb rémhírek. — Országbástyájából temetőkerítés. — Pompes funèbres. — Kortársak ítélete 80

VIII.

Halotti tor. — Osztrák obsit és kiáltvány. — Utóirat a kapitulációhoz. — «Száz mértföld erre is, arra is». — Az első stáció. — Berliini útilapú. — Tárt karok, zárt zsebek. — A kétszer kettő földjén. — Angolosan: üres tállal. — La poche az erszény. — Porosz ebrúd. — Hyéna szelidítés. — Szent szövetség, mely méltó e névre. — Ismét odább egy házzal. — Most is igaz a közmondás: Valahány ház, annyi szokás. — Alkú egy medvebőrre. — Teleky László a konzervatív-párt vezéreiről. — 1850 109

IX.

Tête à tête Kossuthal. — Útjaik szétválnak. — Mednyánszky Sándor. — Két tűz között. — Újabb kísérlet. — Dans l'exile le coeur se brise ou se bronze. — Genfi emigrans telep. — Va banque olasz vérrel. — Ex oriente lux. — Tengeren Konstantinápolyba. — Sir Stratford Canning, lord Redcliff. — Naplójegyzetek. — Emlékirat a padisah részére. — Levél Omêr pasához. — Exhonyvédek Azsiában. — Hál' Istennek, vége a komédiának! — Jóságék, a mik teljesülnek 127

X.

In dem Heute wandelt schon der Morgen. — Rövid a tóga. — Haraszt csörög, szél fúj. — Kossuth és Klapka. — Róka ő felisége. — Nemzeti igazgatóság. — Magyar triumviratus. — Veréb-fogdosás dobbal. — Seregszervezési vajudások. — Bukarest és Belgrád. — Rókából nyúl — Napoleonból Falstaff. — Villafranca — nekünk Ostrolenka. — Az utolsó alamizsna. — Nyárs-polgár Genfben 146

XI.

Két kulacs, egy gazda. — Vakulj magyar! — Bőkezű ígéretek. — Kevés szó, sok tett. — Cavour redivivus. — Hajnalodik. — Egyezés írásban. — Sok a jóból. — Még több a rosszból. — Da Capo keleten. — Klapka és Couza. — Az utolsó fonál. — Diplomáciai csetepaté. — Türr tábornok. — Deus ex machina 162

XII.

Csalódások és csalások korszaka. — Kévebomlás. — Elkészt trónkövetelő. — A genfi törpék s a turini óriás. — La Marmora, a katona s von Bismark, a diplomata. — Porosz pénzből Csáky szalma. — Áldomás Neisse várában. — Előre és — hátra! — Csáky nem kapitulál, de annál inkább kapitalizál. — Kibékülés vérontás nélkül. — Éljen a király! — Megtérők, de nem bűnbánók. — Klapka itthon. — Kizdelem a létért — Finis tragediæ 173

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

Egy-egy füzet 40 kr.

1. Hunyadi Mátyás király története, *Jósika M.* után.
2. Washington élete. Élet- és jellemrajz. Irta *Lázár Gy.*
3. Mohammed élete. Irta *Áldor Imre.*
4. A nagy Napoleon császár története. Irta *Áldor Imre.*
5. Nagy Sándor és kora. Irta *Áldor Imre.*
6. Nero s az első keresztény-üldözés. Irta *Vértési A.*
7. XII. Károly svéd király története. Irta *Áldor Imre.*
8. Nagy Péter, a minden oroszok csárja. Irta *Áldor I.*
9. Nagy Frigyes élete. Irta *Áldor Imre.*
10. Karthago, vagy egy világváros története. Irta *Áldor.*
11. Hősök és hódítók, vagy Mohammed utódai. Irta *Áldor.*
12. Medioszi Lőrincz. Irta *Áldor Imre.*
13. II. József császár. Irta *Áldor Imre.*
14. Hunyady János és kora. Irta *Áldor Imre.*
15. Attila hun király története. Irta *Áldor Imre.*
16. Két Rákóczyné. Irta *Aldor Imre.*
17. Korona és verpad (Stuart Mária). Irta *Áldor Imre.*
18. Árpád és a magyarok letelepedése. Irta *Toldy L.*
19. Magyar nemzeti vértanúk. Irta *Áldor Imre.*
20. Bismarok, élet- és jellemrajz. Irta *Csukássy József.*
21. Columbus Kristóf. Irta *Áldor I.*
22. Nagy Károly, római császár. Irta *Áldor I.*
23. Hun utódok. Irta *Áldor I.*
24. Szent László. Irta *Toldy L.*
25. Széchenyi István gróf. Irta *Áldor Imre.*
26. Julius Caesar története. Irta *Vértési A.*
27. V. Károly császár. Irta *Áldor I.*
28. XIV. Lajos vagy Franciaország. aranykora. Irta *Áldor I.*
29. Cromwell Olivér és az angol forradalom. Irta *Nagy I.*
30. A régi magyarok műveltségének története. Irta dr. *Toldy L.*
31. Az első magyar király. Irta *Áldor Imre.*
32. Lengyelország végnapjai. Irta *Áldor Imre.*
33. Oraniai Vilmos. Irta *Áldor Imre.*
34. Erdély aranykora. Irta *Áldor I.*
35. Nagy Constantín császár. Irta *Áldor I.*
36. Kereszt és félhold vagy a mórok Spanyolországban. Irta *Áldor Imre.*
37. Augustus római császár története. Irta *Áldor I.*
38. Nagy Lajos király uralkodása. Irta dr. *Toldy L.*
39. Róma alapítása és hőskora. Irta *Áldor Imre.*
40. A svájci szabad köztársaság alapítása. Irta *Vértési A.*

- Irta *Sebesy* Gy.
44. **Velenöse alapítása és fénykora.** Irta dr. *Lázár*
  45. **A francia forradalom története.** Irta *Áldor* Imre.
  46. **A rémuralom története.** Irta *Áldor* Imre.
  47. **A régi Egyptom története.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  48. **Görögország története** Nagy *Sándor*ig. Irta *Áldor* I.
  49. **India története.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  50. **Kyros és a régi perzsák története.** Irta dr. *Lázár* Gy.
  51. **Phoenikia története.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  52. **Kossuth Lajos élete.** Irta *Áldor* Imre.
  53. **Lykurgos és Solon.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  54. **Gusztáv Adolf egy hős a trónon.** Irta dr. *Lázár* Gy.
  55. **III. Napoleon élete.** Irta *Vértesi* Arnold.
  56. **II. Katalin ozárnő élete.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  57. **Jeanne d'Arc az Orleansi szüs története.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  58. **Deák Ferencz élete.** Irta *Áldor* Imre.
  59. **Az 1848/49-i szabadságharcz története.** Irta *Áldor*.
  60. **Assyria és Babylonia.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  61. **A kereszties háboruk története.** Irta dr. *Lázár* Gy.
  62. **II. Endre magyar király.** Irta *Áldor* Imre.
  63. **Erzsébet angol királynő és kora.** Irta dr. *Lázár* Gy.
  64. **Az ozmán birodalom fénykora és hanyatlása.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  65. **Khina és Japán.** Tört. és miv. rajz. Irta dr. *Lázár* Gy.
  66. **A népvándorlás története.** Irta dr. *Lázár* Gy.
  67. **II. Lajos és kora.** Irta *Áldor* Imre.
  68. **IV. Béla és a tatárjárás.** Irta *Áldor* Imre.
  69. **Fiume, a magyar korona gyöngye.** Természettani, ethnografiai és történelmi rajz. Irta dr. *Lázár* Gy.
  70. **Castriota György (Iszkender bég) és az albán szabadságharcz története.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  71. **Képek Görögország fénykorából.** Irta dr. *Toldy* L.
  72. **A görög függetlenségi harc történetének váslata.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  73. **Mária Terésia és kora.** Irta dr. *Lázár* Gyula.
  74. **Magyarország műveltségi állapota az Anjoukirályok korában.** Irta dr. *Toldy* László.
  75. **Mária Lujsa a francziák osászárnéja.** Jellemrajz. Irta dr. *Lázár* Gyula.
  76. **Kálmán király és kora.** Mivelődéstörténeti rajz. Irta dr. *Lázár* Gy.
  77. **Eugen, savoyai herczeg.** Elet- és jel. r. Irta dr. *Lázár*.
  78. **Az észak-amerikai egyesült államok megapítása.** Irta dr. *Ballagi* Béla.
  79. **Lorántfy Zsuzsanna.** Elet- és jellemrajz. Irta *Tóth* Pál.
  80. **Salamon magyar király.** Irta *Gyürky* Ödön.
  81. **Budavára visszavétele.** Angolból ford. *Deák* Ferencz

TÖRT

KÖNYVT

82

N. N. I.

